

**СЪЮЗ НА УЧЕНИТЕ В БЪЛГАРИЯ
КЛОН БЛАГОЕВГРАД**

***НАУКА,
ОБРАЗОВАНИЕ,
ИЗКУСТВО***

***ГОДИШНИК
ТОМ 8***

**БЛАГОЕВГРАД
2014 г.**

Съставител:

Проф. д-р НИКОЛИНА ОГНЕНСКА

Рецензенти:

Проф. д-р Николина Огненска

Проф. д-р Емил Куков

Доц. д-р Габриела Белова

Доц. д-р Ангелина Манова

Доц. д-р Рая Мадгерова

ISSN – 1313 – 5236

БЛАГОЕВГРАД, 2014

СЪДЪРЖАНИЕ :

Проф. д-р Емил Куков ИЗКУСТВОТО НА ХХ ВЕК И ТВОРЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА СТУДЕНТИТЕ В ПРОЦЕСА НА ОБУЧЕНИЕ ПО ЖИВОПИС.....	5
Доц. д-р Златко Павлов, гл. ас. Мирослав Стоилов РАЗВИТИЕ НА АКТЬОРСКАТА ДЕЙСТВЕНОСТ ЧРЕЗ КУКЛЕ- НО-ТЕАТРАЛНИ ИЗРАЗНИ СРЕДСТВА.....	10
Доц. д-р Русанка Петкова Манчева СКЛОННОСТ КЪМ ОТКЛОНЯВАЩО СЕ ПОВЕДЕНИЕ ПРИ ПОД- РАСТВАЩИ С РАЗЛИЧЕН СОЦИАЛЕН СТАТУС.....	14
Tatyana Shopova DEVELOPMENT OF DIGITAL LITERACY OF STUDENTS IN THE KNOWLEDGE SOCIETY.....	26
Ас. д-р Ивелина Пенева, Георги Кидиков, доц. д-р Красимир Йорджев АДАПТАЦИЯ НА ЛИЧНОСТНА СКАЛА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА АСЕРТИВНОСТТА ЗА УЧЕНИЦИ ОТ ГОРНА УЧИЛИЩНА ВЪЗ- РАСТ.....	36
Гл. ас. д-р Диана Захариева КАЧЕСТВЕН АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРОВЕДЕН МЕТО- ДИЧЕСКИ ЕКСПЕРИМЕНТ, ВКЛЮЧВАЩ ЕСКИЗНО ПРОУЧВА- НЕ В ОБУЧИТЕЛНИЯ ПРОЦЕС ПО ЖИВОПИС.....	49
Гл. ас. д-р Милена Анева АКТЬОРЪТ КАТО ОСНОВНО ИЗРАЗНО СРЕДСТВО НА РЕЖИ- СБОРА.....	57
Гл. ас. д-р Станка Ринкова ФОРМИРАНЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА СРЕДА ЗА РАЗВИ- ТИЕ И ИЗПОЛЗВАНЕ НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ.....	62
Ас. д-р Олга Иванова Чорбаджийска ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИЗПОЛЗВАНЕ НА КОУЧИНГА КАТО УП- РАВЛЕНСКА ПРАКТИКА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В ПУБЛИЧНАТА СФЕРА.....	73
д-р Соня Сиджимова АКОРДЕОНЪТ В ПОПУЛЯРНАТА МУЗИКА НА ТЕКСАС (САЩ)	79
Д-р Ирина Китова ОСНОВНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ЕФЕКТИВНОТО ПРИЛАГАНЕ НА ИНТЕРАКТИВЕН ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИ В ОБЛАСТТА НА АУДИОВИЗУАЛНИТЕ ИЗКУСТВА.....	87

Д-р Димитрия Спасова СПАСОВДЕН В ПРАЗНИЧНО-ОБРЕДНАТА СИСТЕМА НА С. ПАЛАТ.....	98
Д-р Маргарит Русев ЕЛЕКТРОННИ КЛАВИШНИ МУЗИКАЛНИ РАБОТНИ СТАНЦИИ (ЕКМРС) – ХАРАКТЕРИСТИКА.....	103
Ас. д-р Магдалена Георгиева Лобутова ОРГАНИЗАЦИОННИ ФОРМИ НА ИЗВЪНКЛАСНАТА И ИЗВЪН- УЧИЛИЩНАТА ДЕЙНОСТ ПО МУЗИКА.....	108
Докт. Ина Кочева ПЛАСТИКАТА В ОБЛЕКЛОТО.....	116
Докт. Жана Пенчева ПРИХОДИТЕ ОТ ВУЛИ ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩИНИ ПРЕЗ ВЪЗ- РАЖДАНЕТО.....	125
Филип Цветанов, Иванка Георгиева, Екатерина Оцетова – Дудин ПРОТОКОЛИ ЗА МАРШРУТИЗАЦИЯ В БЕЗЖИЧНИ МЕШ МРЕ- ЖИ.....	130
Светлин Абаджиев КОМЕРСИАЛНОТО В ИЗКУСТВОТО (Някои тенденции в развити- ето на изкуството в България след 1989 г.).....	144
Анелия Стефанова ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО КАТО ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕТО НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ ПИАР.....	149
Елисавета Стойчева ЗА НЯКОИ ТОПОНИМИ В ТРОЯНСКО, СВЪРЗАНИ С ИМЕТО НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ.....	153

ИЗКУСТВОТО НА ХХ ВЕК И ТВОРЧЕСКОТО РАЗВИТИЕ НА СТУДЕНТИТЕ В ПРОЦЕСА НА ОБУЧЕНИЕ ПО ЖИВОПИС

Проф. д-р Емил Куков
Югозападен университет “Неофит Рилски”,
катедра „Изобразително изкуство“
emil_kukov@swu.bg

20th Century’s Art and Students Creative Development in Painting Training

***Abstract:** Nowadays Arts specialties students artistically development need continuous and permanent up-date. This is one of the target we are trying to meet at South-West University Faculty of Arts regarding to the specialties as Fine Arts and Fashion. Our main purpose is to activate students creative development through interpretation of the plastic image. In the process of this creative activity we present a systematical approach based on the 20th Century Arts students experience formed in the process of Painting training (especially for 1st grade students). Special attention was paid to the geometrical proportion forms used by leading painters from different Arts directions as well as the possibilities how to create painting’s composition.*

***Key words:** artefacts, interpretation, educational process, nature, creativity process.*

Художественото развитие на студентите от артистичните специалности в университета днес изисква непрекъснато обновление. Бързият ход на времето и натискът на всекидневно множащите се художествени визуални комуникации натоварват паметта на младия човек и понякога опосредстват подсъзнателно неговото отношение към предметите от натурните композиции, по които се осъществява обучението по живопис. Прилаганата от нас система на обучение по живопис на студентите от специалностите „Изобразително изкуство“ и „Промислени изкуства – мода“ във Факултета по изкуствата на ЮЗУ „Неофит Рилски“, при която се активизира творческото развитие на обучаващите се чрез интерпретация на пластическия образ, се обновява и детайлизира¹. Ще изложим един методически подход,

---

¹ Вж.: Куков, Е. Обучение по живопис в университета. Благоевград, 2003; Куков, Е. Живопис, обучение и творчество. Благоевград, 2003.

опиращ се на използването на опита на изкуството от XX век в процеса на обучение по живопис при студенти от първи курс, чрез който разглеждаме геометричните форми в творчеството на художници от направленията на модерното изкуство, насочвайки вниманието към възможности да се създават живописни композиции чрез смислово-образуващата роля на сферичната, кубичната и цилиндричната форми. Те са съществени за началното обучение по живопис, тъй като първите постановки от раздела „Натюрморт“ включват кръгли, ръбести и цилиндрични предмети. Понякога те изглеждат скучни на студентите и те често се отнасят твърде индиферентно към живописването на учебните композиции. В няколко последователни постановки приложихме предварителна подготовка с разглеждане на произведения на изкуството от XX в., които формират представи за възможностите за насищане със смисъл на геометричните форми. В настоящата статия ще изложим разработка от подготвителен етап към „натюрморт от битови предмети и гипсова глава“, в контрастна гама (темпера върху хартия), включваща четири произведения на Сезан, Де Кирико, Ел Лисицки и В. Кандински.

За пространствените решения в картините на Сезан е характерна сферичната перспектива². Той възприема пространството като сферично. От една страна линиите в пространството не са прави, а изкривени, а от друга – предметите са преувеличено тежки, обемни, и клонящите към сфера са сред най-предпочитаните от живописеца. Тази сферичност се изразява най-отчетливо в пейзажите и в натюрмортите му с плодове. Ябълките на Сезан нямат аналог в реалните ябълки, независимо, че имат видимо сходство с тях. Те са сфери от особена материя, която изразява духовните и емоционални преживявания на живописеца. Натюрмортът с плодове и стомна има опростен предметен състав (илюстр. 1). Сферичната форма на ябълката в центъра действа като ядро за разгръщане на психологическото възприятие. Тя, както и всички плодове, нарисувани от Сезан, се възприема като резултат от вътрешно преживяване, а не от физическо съществуване. Цветовото изграждане на сферичната форма на ябълката с помощта на градивни, обмислени като стойност мазки, е отказ от натурата, макар че се работи по натура, тя е ново създаване на света. Със същата стомна и плодове Сезан създава поредица натюрморти, сред които се открояват репродуцираните на илюстр. 2 и 3. Сферичната форма е многократно повторена, а в чинията на натюр-

---

² Вж.: Перцева, Т. Пространственные и цветовые построения в пейзажах Сезанна. – В: Западно-европейское искусство второй половиной XIX века, 148-165.

морта от илюстр. 3 е конструирана една своеобразна геометризирана действителност, образувана от повторението на сферата.

Ако в живописата на Сезан сферичната форма, при цялата си значимост като самостоятелна духовност, тръгва от натурните форми, в последвалите исторически периоди на направленията в модерното изкуство тя става ценна като вместилище на различни идеи, търсения и творчески концепции. В изкуството на двадесети век могат да се излявят различни насоки в символичното използване на сферичната форма, вписващо се както в натуронаподобителни, така и в абстрактни форми, в обемно-пластични или в плоскостно-декоративни (кръг). Кандински смята кръга за един от градивните елементи на духовното изкуство. В зрялото му творчество кръгът (като точка с различна големина) е послание с многопластов смисъл³. Анализът на неговите абстрактни композиции, отговарящи на теорията му, показва ролята на цветния и черния кръг (илюстр.4).

Конструкцията на картината „Любовна песен“ (1914 г.) на Джорджо де Кирико (Музей на модерното изкуство, Ню Йорк, илюстр. 5) включва няколко елемента: зелена сфера, една гумена червена ръкавица, забита с кабърче и гипсова глава на Аполон Белведерски. На заден план са стена, зад която се вижда дим от локомотив и типичен италиански площад със сгради, характерен за много от неговите творби. Картината има мистериозен смисъл. Историците на изкуството я определят като най-сюрреалистичната творба, създадена от де Кирико, един от неговите шедьоври (названието „Любовна песен“ е взето от едно стихотворение на Аполинер). Зелената сфера няма обяснение сама за себе си, но без нея се разрушава образната структура, загубва се балансът от значения, които остават неразгадани, но в смисъла на които никой не се съмнява.

Ел Лисицки, представител на супрематизма и конструктивизма, ученик и последовател на К. Малевич, използва чистите геометрични форми в своите творби (илюстр. 6 и 7). Плакатът от 1919 г. е по същество типична конструктивистична творба, в която чистите геометрични форми са обвързани с политически послания. Кръгът в светла охра (бяло) на черен фон символизира обкръжение, триъгълникът в червено на светъл фон е разбиващият клин, който ще унищожи кръга. Конструкцията с куб (илюстр. 7) е по същество на същото ниво на конструиране, но освободена от допълнението на думите, с които по необходимост се изработва един плакат за масово въздействие.

---

³ Вж.: Кандински, В. Точка и линия в равнината. С., 1995.

Произведенията, на базата на които е изградена въвеждащата част от анализи и интерпретации на образи, включена в учебната работа по постановка от раздел „Натюрморт” в първи курс, разглеждат главно сферични форми и имат аналог в предмети от натурната постановка. Акцентът в интерпретацията на примери от постимпресионизма, абстракционизма, метафизичната живопис и конструктивизма е да се покажат възможности и насоки за насищане със смисъл на геометричната форма, явяваща се елемент от конструкцията на творбата. Чрез техническо обработване на творбата на де Кирико „Любовна песен” зелената топка се заменя с черна, червена и синя. Целта е да се демонстрира на студентите, че геометричната форма в контекста на картината има своето значение не само като форма, но и като цветово изграждане, изборът на което се извършва в хода на творческия процес и се налага като единствено възможно.

В хода на последвалата практическа живописна работа, студентите създадоха учебни творби, някои от които отразяваха въздействието на въвеждащата интерпретация на художествени произведения. В творбата на А. Ангелова (илюстр. 8) сферичната форма на предметите от натурната постановка носи отчетлива, натежала материалност, обгърната с мистичност, като в картината на де Кирико.

Творбата на Ст. Касабов е изградена с градивна мазка, структурираща предметите от обмислени малки повърхности в различна цветонаситеност, които приближават учебната творба до зрялото, завършено произведение (илюстр. 9).

Някои от студентите се насочиха към плоскостно геометризиране на натурните форми в чисти цветове, експериментирайки възможностите от опита на абстракционизма и конструктивизма, но покъсно ги преработиха. Пример за такова преработване, което скри предшестващите етапи, е работата на Г. Божкова (илюстр. 10).

В работата на В. Карова се усеща ефектът от ритмичното повторение на кръга, чрез което живописиста придобива специфични значения (илюстр. 11), макар че работата остана недовършена.

Свободно изпълнените творби на някои студенти показаха умение да интерпретират по един постмодерен начин стиловете на големите майстори от авангардните направления на XX век (илюстр. 12, 13, 14). Като цяло запознаването с произведенията на модернизма обогати творческия процес, създаде допълнителен интерес към живописиста, въодушеви студентите в рисуването на натюрморт от натура в академична среда.

Ил.1 П. Сезан.
„Натюрморт“.

Ил.2 П.Сезан., „Завеса,
кана и плодове“.

Ил.3 П. Сезан. „Натюр-
морт с кана и плодове...“

Ил.4 В. Кандински.
„Композиция“ VIII.

Ил.5 Де Кири-
ко. „Любовна
песен“.

Ил.6 Ел Лисицки.
Плакат.

Ил.7 Ел Лисиц-
ки. „Proun 99“.

Ил.8 А.Ангелова.

Ил.9 Ст. Касабов.

Ил.10 Г. Божкова.

Ил.11 В.Карова.

Ил.12 Н. Мешева.

Ил.13 Д. Петкова.

Ил.14 Ст. Петков.

Литература:

1. Куков, Е. Обучение по живопис в университета. Благоевград, 2003, с. 13, 22-29, 129-134.
2. Куков, Е. Живопис, обучение и творчество. Благоевград, Университетско издателство "Неофит Рилски", 2003.
3. Христова, Н. Теория на изкуството като теория на пластическия образ. София, 1998.
4. Krausse, Anna C. The story of painting /from the renaissance to the present/, Könnemann, 1995.

РАЗВИТИЕ НА АКТЬОРСКАТА ДЕЙСТВЕНОСТ ЧРЕЗ КУКЛЕНО-ТЕАТРАЛНИ ИЗРАЗНИ СРЕДСТВА

Доц. д-р Златко Павлов

Гл. ас. Мирослав Стоилов

ЮЗУ „Н. Рилски”, катедра „Телевизионно, театрално
и киноизкуство”

***Abstract:** Formation of acting activism outdated and complex task for theater pedagogy. This activism is a unit cell in the actor's creativity and emergent properties of each individual voice. Prerequisite for increasing the efficient activity of the acting person is aware of the capabilities of non-traditional approaches to solving the scenic tasks. Puppet theater expressions offer and reveal exactly these new opportunities to develop itself acting activism.*

Актьорската действеност е сложен елемент на сценическото присъствие. Проблемът за тази действеност се явява централен в психологията на актьорското творчество. Тя е интегрално свойство на всяка актьорска личност, позволява да се преодолеят противоречивите възгледи за ролята на сценичното поведение и мотивационните фактори на сценичното творчество. Интересът към действената активност на личността на актьора се обуславя от развитието на театралното изкуство, което изисква интензифициране на актьорското творчество и съответно – подготвени, творчески мислещи личности. Формирането на актьорската действеност е една от най-актуалните и сложни задачи на театралната педагогика. Тази действеност се разглежда като едно от проявленията на общата творческа активност на актьорската личност. Общата творческа активност обединява група личностни качества, обуславящи вътрешните потребности и тенден-

ции на актьора към ефективно усвояване на театралното битие, към себеизразяване, относимо към взаимодействието с публиката. Тази потребност може да се реализира било в умствен, било в двигателен, било в образния сценичен план, и в съответствие с нея могат да се разграничат няколко вида актьорска активност. Активността може да се оценява по три основни показателя:

- индивидуален темп.
- склонност към разнообразяване на действията.
- потребност от уникална сценична дейност.

Тя е елементарната клетка в актьорското творчество и е интегрално свойство на творческата личност, като обединява всички видове творческа активност. Тя включва в себе си както познавателни, така и мотивационни полета – психофизиологични фактори, висши психически състояния и процеси, продуцирането на нови идеи, интелигентността, мотивационни фактори и др. Актьорската действеност позволява да се разглежда творчеството като продукт на човешкия интелект, пречупен през мотивационната структура, която или задържа, или стимулира неговото проявление. Основен критерий за оценка на актьорската действеност може да бъде **характерът на целта в сценичната задача**. Обосноваването на целта произтича от сценическата ситуация. Затова, изследвайки процеса на намирането на цел в действената задача, ние можем да правим обосновани изводи за стила на справяне със сценичната ситуация.

Сигурен показател за оценка на откривателството в провеждането на актьорската действеност е **умението да се намират нови подходи**, които още не са “извикани на живот” от условията на традиционните решения в драматическия тип театър. Това е специфично умение да се мисли „около”, да се развива латералното, страничното мислене. Друг показател за актьорските откривателства е **чувствителността към проблемите**. За такава диагностика може да се използва методът на откривателското поле. Актьорската активност може да се проявява на различни нива. При реализирането ѝ на **стимулно-продуктивно ниво**, личността на актьора остава в рамките на реално даденото от драматургията и сценичното решение на спектакъла; това е пасивно ниво. При реализирането ѝ на **ново откривателско ниво**, актьорската личност не се задоволява с получения резултат, а задълбочава търсенето. Основна предпоставка за повишаване на действената активност на актьорската личност е осъзнаване на способностите за нетрадиционни подходи в решаването на сценическите задачи.

Една основна стъпка към осъзнаване на откривателските способности в актьорското творчество е опознаването на куклено-театралните изразни средства. Това опознаване позволява да се анализират различни двигателни реакции, характерни за труда на кукленика; да се установят нов тип емоции, каква сила и продължителност предизвикват у актьора определени външни елементи, каквито са например куклите; да се даде сметка какво е най-обобщаващото и какво – не и защо; да се разбере кои неща се получават по-лесно и кои – не; какви мисли придружават всяка реакция – тяхната характеристика, обвързаност или независимост на реакциите. Куклено-театралните изразни средства разкриват нови възможности за развитието на актьорските качества – които ги има или няма; да се установи тяхната сила; да се открият задържащите фактори – вътрешни бариери при решаването на актьорски проблеми; има ли покритие между претенциите (амбициите) и реалните възможности. Важен индикатор и мотор при овладяването на куклено-театралните изразни средства при драматичния актьор е осъзнаването и преодоляването на специфични страхове. Това налага актьорите да си дават сметка защо, кога, от какво изпитваме страх (от двигателната схема на сценическия образ, трудности в намирането на ярък шрих в ролята, умението да се извършва докрай физическото действие – неща, които кукленикът професионално овладява. Творческите ресурси на куклено-театралните изразни средства в актьорското майсторство на драматичния тип актьори в основни линии са следните:

- усещаемост (чувствителност) в търсенето на необичайни двигателни решения. Това е качество, което надхвърля обикновената актьорска психотехника.

- способност за компресиране (сгъстяване) на мисловните операции при провеждането на някои сценически задачи; способност за замяна на няколко понятия с едно на по-високо ниво на абстракция.

- способност за използване на все по-капацитивни в информационно отношение символи, каквито са в края на краищата куклите.

- способност за странично мислене. Широко разпределеното внимание повишава шансовете за решение. *Сценичната кутия при куклениците има специфични пространствени, „неевклидови” пространства.*

- цялостност на възприятието – кукленикът, дори да не води кукла по време на даден миг от представлението, е част от работата на колежата си.

- способност за разпознаване на образи – кукленикът професионално е длъжен да знае знаковостта на кукления си персонаж; готовност на паметта да намира знаковостта.

- способност за оценъчни действия.
- способност за сепление.
- лекота в генерирането на идеи.
- лесно формулиране на идеите.
- способност за довеждане докрай.
- усъвършенстване на замисъла.
- нестандартност на актьорския интелект.
- способност за предвиждане (логическо, интуитивно, творческо).
- способност за установяване на категориите на сценическите обекти.
- формиране на символи.
- изобретателност.

Ако трябва да се систематизират главните стимулатори на актьорските способности, те са: *вярата и наивността*. А къде повече вяра от одушевяването на „мъртвата материя“ на куклата в живия живот на образа? Щом актьорът е преминал през тази вяра, той почва повече да вярва и в себе си, в своите способности и възможности, в постижимостта и реалността на желаното. Щом премахне всички съмнения – тогава вярата му мобилизира всички негови способности, отключват се необходимите резерви от сила, воля, упоритост и способности – мощен стимулатор на енергията и творческите сили на личността.

Развитието на личността на драматичния актьор е в задоволяване на потребностите от осигуряване на свобода и нови измерения за творчество; от правилен професионален подход при обучението и възпитанието му; от ускорено развитие в естетическо и нравствено отношение. Рационалното използване на съвременните педагогически средства, сред които е технологията за куклено-театралните изразни средства в творчеството на драматичния актьор, е обект на внимание в научно-художествените търсения на един от авторите на това съобщение (М. Стоилов). Развитието на творческата фантазия на драматичния тип актьор чрез изразните средства на кукленото изкуство води до системно повишаване на квалифика-

цията; до овладяването на методи, присъщи на различните видове дейности. Творческите способности на актьора са потенциал, заложен в различна степен у всяка актьорска личност. Тяхната сценична изява обаче е резултат не само на благоприятно стечение на различните обуславящи фактори, но и на своевременното и правилното им откриване и развитие. Формирането на творческите способности на актьорската личност е предопределено от много условия. Значимо условие за развитието на актьора е обучението и възпитанието му и по моделите и технологиите, използвани в практиката на куклениците.

СКЛОННОСТ КЪМ ОТКЛОНЯВАЩО СЕ ПОВЕДЕНИЕ ПРИ ПОДРАСТВАЩИ С РАЗЛИЧЕН СОЦИАЛЕН СТАТУС

Доц. д-р Русанка Петкова Манчева
ЮЗУ „Н. Рилски”, катедра „Психология”

Abstract: The article presents the results of psychological research. It was conducted with individuals who have a family and people without families. Sought link between emotional intelligence and social adaptation. They are associated with opportunities for deviant behavior .

През последните години ставаме все по-често свидетели на действия и постъпки, които трудно се вписват в представите на хората за моралност или правомерност. Ако се анализират нагласите за тях, те със сигурност включват стеснифични за определена възраст или социална ситуация оценки на личността за себе си, за околните и дори за целия свят. Присъствието в социалния свят е критерий за себеоценяване и оценяване – процеси, които реализира всеки човек. Те му помагат да разбере околните и себе си, както и своето отношение към тях и респективно – тяхното към него.

В поведенческата психология факторите за реализиране на тези процеси отдавна са известни – семейство, родители, близко социално обкръжение, социални институции. Всеки един от тях се влияе от останалите и подобна взаимозависимост насочва значимия процес на социалната адаптация, която прави един човек приобщен към системите от социални отношения или обратното – изолира го, или го отчуждава от тях.

Кое е онова, което влияе върху реализирането на неприемливи за околните действия и постъпки, и доколко те са следствие от тези фактори, е проблем, с който години наред се занимават изследователите на девиантното поведение във всички направления на социалната психология. Отговорите са многопосочни:

- специфичните характеристики на социалните отношения;
- несъвършенствата на социалните интеракции;
- особеностите на възрастовото развитие;
- характеристиките на актуалната социална ситуация;
- личностните особености и др.

Нито един автор или изследовател обаче не отрича значимата роля на семейството, на типологията на статусните и ролевите отношения в него, както и емоционалната близост на неговите членове. Изследване, проведено от Джон Голман и Карл Хувън⁴ от Вашингтонския университет в САЩ потвърждава идеята, че семейните двойки с по-висока брачна емоционална компетентност съумяват по-успешно да помагат на децата си да се справят с емоционалните си колебания, а последните са решаващи за избора на поведенческо действие. Съдържанието на взаимоотношенията в семейството му помагат да открие себе си, останалите хора и да разбира техните постъпки. В семейството се оформят неговите социални нагласи и оценки, там детето се научава да възприема и разбира света, в който живее. А какво става, когато то е лишено от топлината на семейната близост и приема първите си социални уроци в институция, в която присъства, поради липса на семейство или отказ на родителите да изпълняват функциите си? Липсата на семейни отношения може ли да бъде фактор за емоционална незрялост и социална предразположеност към девиантни прояви?

Водени от тези идеи, си поставихме за цел да изследваме емоционалната интелигентност и насочеността на социалните склонности на подрастващи, които живеят в семейна среда и такива, които са настанени в социална институция, каквито са домовете за отглеждане и възпитание на деца, лишени от родителски грижи в град Благоевград и град Белоградчик. Интересно е да се установи дали т.н. „домова среда“ ще се окаже значим фактор за девиантни постъпки на възпитаниците или склонността към девиантно поведение не се влияе от наличието или отсъствието на семейна среда. По-конкретно идеята е да се установи дали значимата социална среда (близкото социално обкръжение) или личностните характеристики са по-силен

---

⁴ Голман, Д. (2003) Емоционална интелигентност, КИБЕА, С.

детерминант на склонността към девиантно поведение. Изследваните лица са на възраст 15-17 години и за по-подробен анализ резултатите им са разделени по полов признак в две групи: едната от подрастващи, отглеждани в институции, а другата – от юноши с пълни семейства. Изследването е проведено с три психологични въпросника:

1. Тест за определяне коефициента на емоционална интелигентност на Д. Голман, адаптация К. Тодоров⁵;

2. Методика за диагностика на социално-психологичната адаптивност с автор К. Роджерс и Р. Даймонд⁶;

3. Методика за диагностика на склонността към отклоняващо се поведение - СОП с автор А. Н. Орел⁷.

Разкриването на степента на изразеност на емоционалната интелигентност се основава на разбирането, че тя е основна градивна единица в междуличностните отношения, тя конфигурира тяхната насоченост и определя съдържанието им. Научен факт е, че емоциите са генетично обвързани, но те подлежат на непрекъснато развитие и това ги прави „интелигентни”⁸, а емоционалната интелигентност не се свежда само до „разчитането” на емоции. Тя включва интелектуален и рационален прочит на случващото се и добро разбиране на околната среда, в която се намира всичко, което би повлияло на емоционалното. Тя е „глобална интелигентност” и включва качества, като: самоконтрол, настойчивост, последователност, способност за лична мотивация, и представлява способността на човека да овладее емоционалните си импулси, да вникне в нечий съкровени чувства, да поддържа хармонични отношения с околните. Качеството „интелигентен” поставя емоциите в центъра на уменията да се живее⁹. То е стимулът, насочващ не само изразяването на емоциите, но и възможността тяхната изява да бъде направлявана в определена насока. В това отношение семейството има функцията на модератор за това.

Крайният резултат от съдържанието на емоционалната и рационална страна на взаимоотношенията между детето и неговите

---

⁵ Батаршев А. (2007). Пълна психодиагностика на човека. С.

⁶ Манчева, Р. (2007). Практикум по психология на девиантното поведение. Благоевград.

⁷ Клейберг Ю. А. (2004). Социальная психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов. М., с. 141-154.

⁸ Голман, Д. (2003). Емоционална интелигентност. КИБЕА, С.

⁹ Пак там., с. 17.

родители и значими възрастни е приобщаването му към социалните ценности и позитивни форми на поведение, одобрени от общността.

Процесът, при който младият човек прилага ресурса си от социални нагласи, за да се интегрира в някаква социална група или общност от хора, е известен като социално-психологична адаптация. Тя му помага да се приобщи към другите хора, да споделя техните разбирания и интереси, в това число и да спазва приетите от всички хора социални норми. Социално-адаптивният млад човек умее да владее, контролира и предвижда както своите емоции, така и емоциите на околните. Като част от различни социални групи, той се стреми да спазва правила на поведение, които не биха го лишили от възможността да се чувства част от тях. В противен случай той изпада в позицията на изолация. В този смисъл може да се каже, че подрастващият с отклоняващо се поведение среща затруднения именно в процеса си на интеграция към някаква социална цялост. Това не го прави социално дезадаптивен въобще, а действията му са дезинтегративни и конкретно влияят върху личностните оценки за значимостта на тази цялост. По-скоро личностните оценки са в негативна посока относно значимостта на социалната общност. Отчитайки това, подрастващият с девиантно поведение предприема действия, които в основата си включват използване на социално-неприемливи средства за постигане на лични цели, които в повечето случаи са социално неодобряеми от околните. В други социални групи поведението му може да приема друга насоченост. Подобно раздвояване на позициите е следствие от все още неустойчивия социален статус или наличието на вътрешноличностен ценностен кризис – психични феномени, характерни за периода на пубертета и ранното юношество.

Възприемането на семейството като ценност, като значима необходимост за осмисляне на системите от социални отношения, прави подрастващият особено чувствителен към неговата наличност. Липсата на родител или родителско отношение променя изцяло ценностния свят на младия човек. Пребиваващото в институция дете преживява тези дефицити и това променя оценките му за социалната реалност. То субективизира отношението си към околните (възпитатели), които изпълняват ролята на заместители на родителите, но не могат да запълнят емоционалната празнота от тях. В повечето случаи общуването с възпитателите има формално-организационен характер. Чувството за временност и непостоянство в отношенията поражда нагласа за неустойчивост в контактите с хора извън институционалната среда, което е препятствие за достигане на необходимото за възрастта ниво на емоционална задълбоченост в отношенията. По-

добна социална ситуация влияе върху процеса на усвояване на моралните, естетическите и социокултурните норми на поведение и рефлектира върху личностната нагласа за спазване на правовите норми.

Доказателство за значимостта на семейната среда за развитието на потенциала за анализ на собствените емоции и възможността да се окаже влияние върху тяхната изява са резултатите, представени в таблица 1.

Таблица №1. Резултати, отразяващи емоционалната интелигентност на изследваните лица по групи:

<i>Психичен компонент</i>	<i>от пълни семейства</i>			<i>от институции</i>		
	<i>м.</i>	<i>ж.</i>	<i>общо</i>	<i>м.</i>	<i>ж.</i>	<i>общо</i>
EQ	119,2	121,3	120,25	89, 2	92, 5	90,89

Подрастващите, които живеят със своите родители, притежават по-високи нива на емоционална интелигентност. Те са по-асертивни, умеят по-пълно да влизат в контакти, да сътрудничат, да разбират околните при общуването си с тях. Семейната среда им помага да формират умения за контрол над емоциите и насочването им в положителна посока – към разпознаване на чувствата и преживяванията на другия човек. Процесът на опознаването им предопределя положителен ефект и успех в междуличностното им общуване.

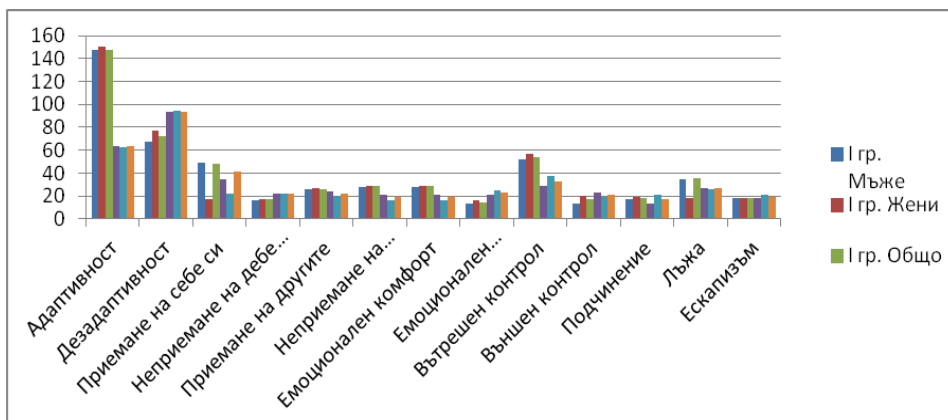
Децата, пребиваващи в институции, значително са ограничени в тези си умения, които като цяло по-ярко се проявяват при момчетата. Те насочват емоционалната си енергия към собствените си преживявания и я концентрират във формирането на социални чувства, насочени не към разбиране на околните, а към демонстриране на чувствата си пред тях. Емоционалната зрелост при тях е по-ниска, което ги прави лесно податливи на чуждо емоционално въздействие. Това трудно установяване и справяне с емоционалния оттенък в общуването не позволява на подрастващия, пребиваващ в институция, да разгърне целия си потенциал и възможности за създаване на полезни и трайни социални контакти и отношения с представители на различни социални групи. Фиксацията върху собствените преживявания прави контактите му ограничени и целенасочени.

Влиянието на емоционалната интелигентност върху процесите на социално приспособяване към различни условия на социалната среда, свързани с общуването, са представени в таблица 2 и диаграма 1.

Таблица №2. Нива на социална адаптивност-дезадаптивност и съпровождащите я психични компоненти:

Наименование на скалите	от пълни семейства			от институции		
	м.	ж.	общо	м.	ж.	общо
Адаптивност	148,35	150,4	148,35	64,4	62,9	63,65
Деадаптивност	67,4	77,3	72,35	93	93,5	93,25
Приемане на себе си	48,8	48	48,4	35,3	47,4	41,35
Неприемане на себе си	15,5	16,8	16,5	21,6	21,9	21,75
Приемане на другите	25,8	26,7	26,25	23,9	20,3	22,1
Неприемане на другите	14,2	17,8	16	17,2	16,9	17,5
Емоционален комфорт	28,2	29,1	28,65	21,2	16,3	18,7
Емоционален дискомфорт	12,9	15,5	14,2	20,7	24,7	22,7
Вътрешен контрол	51,6	57,3	54,45	28,9	36,5	32,7
Външен контрол	13	20,4	16,7	23,1	18,7	20,9
Доминиране	11,9	11,8	11,85	14,6	12,1	13,35
Подчинение	16,8	19,4	18,1	12,9	21	16,95
Ескапизъм	18,3	18,1	18,2	17,5	20,8	19,15

Дијаграма №1. Стойности за дихотомността адаптивност-дезадаптивност и вклучените им компоненти:

Процесите на приобщаване на изследваните подрастващи към отношенията в социалната среда и съпътстващите ги норми на поведение се основават на оценката им за себе си, околните и мястото им в тях. Колкото тези оценки са по-адекватни на социалните очаквания, толкова социалната адаптивност е по-висока. **Факторът семейство и в този случай оказва значима роля.**

Деца, живеещи със своите родители, притежават характеристики на положителна социална адаптивност, приемат средата, в която живеят и се стремят да бъдат част от нея. Те имат положително отношение към себе си и другите, чувстват се комфортно сред тях и спокойно изразяват емоциите си. Съобразяват се с мнението, изискванията и претенциите на околните, като проявяват самоконтрол над действията и постъпките си. Не се стремят да бягат от проблемите си (ескапизъм), а да ги разрешават без да налагат своето мнение (доминиране) или да се подчиняват на чуждото мнение. Това ги прави реални и свободни партньори в междуличностните отношения, в тях те знаят какво искат и какво очакват. Те синхронизират поведението си с това на околните и за тях не представлява проблем осъществяването на многообразни междуличностни отношения.

Подрастващите, които пребивават в институции, са ниско социално адаптивни, възможностите им за дезадаптация са високи, което прави процесът на приобщаването им към социалната общност затруднен. За разлика от своите връстници, те недостатъчно приемат себе си (особено момчетата), което ги прави неуверени и неудовлетворени. Когато са в социални отношения с други хора те се стремят

да наложат собственото си мнение, гледна точка или разбиране. По този начин те се чувстват забележими и удовлетворяват потребността си за получаване на социален резонанс от своите чувства. При съствието им в институционална среда ограничава уменията им за справяне с възникнали проблеми поради факта, че в „домовата среда” те спазват много повече регламентирани правила на поведение, което ограничава стремежът им към лична свобода, така необходим за периода на пубертета. Ако в семейната среда детето наруши правилата на поведение, то санкцията на родителите е в омекотена форма, при това детето се чувства морално виновно само пред тях.

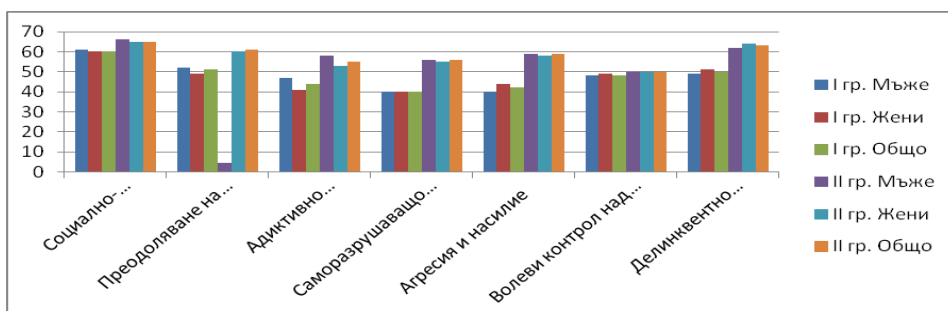
При подрастващия, лишен от родителски грижи, нарушението на правилата на поведение означава нарушаване на правилата в институцията и санкциите имат правови характер, защото са регламентирани в правилника за вътрешния ред. Затова „провинилият се” очаква наказание, което вече е видял, че е приложено спрямо друг възпитаник или е преживял по-рано. Това го прави в определена степен индиферентен към самото наказание. Подобна нагласа му пречи да търси варианти за преодоляване на свой проблем, а очакванията са за публичност на санкцията от него. Това в по-голяма степен се отнася за момичетта, отколкото за момчетата. Извън полузатворената общност на средата, бягството от проблемите е форма за тяхното преодоляване, поради невъзможността за справяне.

Как тези особености влияят върху склонността към отклоняващо се поведение е представено в таблица 3 и диаграма 2. Получените резултати за двете изследвани групи лица показват, че **семейната среда в своята пълнота се оказва решаващ фактор за склонността на подрастващите към девиантно поведение в разнообразието от негови форми, включващо: асоциално поведение; адиктивно (зависимо от психоактивни вещества, храна, компютри, интернет-мрежа); самонараняващо и саморазрушаващо поведение, водещо до суициден риск; агресия и насилие; престъпно (делинквентно) поведение. Високите стойности на резултатите свидетелстват за това, че подрастващите, отглеждани и възпитавани в институции, развиват социални умения, които ги правят податливи на отклоняващи се форми на поведение в много по-голяма степен, отколкото децата, живеещи в семейна среда.**

Таблица №3. Резултати, отразяващи склонността към отклоняващо се поведение на изследваните лица от двете групи:

Наименование на скалите	от пълни семейства			от институции		
	м.	ж.	общо	м.	ж.	общо
Нагласа към социално-желателни отговори	61,2	59,5	60,35	65,5	64,7	65,1
Склонност към преодоляване на норми и правила	52,2	49,2	50,7	62,1	59,9	61
Склонност към адиктивно поведение	47	41,3	44,15	57,7	53	55,35
Склонност към самонараняващо и саморазрушаващо поведение	39,7	39,8	39,75	56,4	54,7	55,55
Склонност към агресия и насилие	39,9	43,6	41,75	59	58,4	58,7
Волеви контрол над емоционалните реакции	47,8	48,5	48,15	50,3	50,3	50,3
Склонност към делинквентно поведение	48,8	51,3	50,05	61,5	64,2	62,85

Диаграма №2. Склонност на изследваните лица към отклоняващо се поведение:

Освен че общите резултати по отношение на изследваните предразположености на поведението на подрастващите, отглеждани

в институции, определени като склонности, са по-високи за всички скали, се установяват и различия в значимостта на стойностите. Най-високи са те при склонността към агресия и насилие – 17 пункта, склонност към самонараняващо и саморазрушаващо поведение – 14 пункта, склонност към делинквентно (противообществено) поведение – 12 пункта. И за двете групи изследвани лица, към противообществени действия по-голяма нагласа имат момчетата, в сравнение с момчетата. Момчетата и момчетата от семейна среда са ориентирани повече към спазване на социалните норми и правила на поведение и затова волевият им контрол (в сравнение с тези от институции) е по-нисък. При подрастващите, лишени от родителски грижи, високият волеви контрол се свързва със засилената склонност към отклоняващо се поведение. Те съзнателно предприемат действия в нарушение на нормите на поведение, което им помага да постигат поставените си цели. Готовността им за противообществени действия е по-голяма, в сравнение с техните връстници, което се свързва с по-ниската им способност за разбиране на чувствата и преживяванията на околните.

Периодът на пубертета и ранното юношество в психосоциалния си смисъл притежава характеристики, които влияят допълнително върху склонността към отклоняващо се поведение. Той се свързва с психофизиологичен растеж и стремеж на детето „да излезе” от опеката на родителите, в това число и на онези значими възрастни, които влияят върху неговите избори. На практика обаче това е невъзможно, защото финансово и нормативно то зависи от тях. Стремехът към независимост и самостоятелност подтиква младият човек към търсенето на такива форми на поведение, които биха му помогнали да се почувства едновременно и значим, и забележим. До голяма степен това се определя и от знанията за мъжкия и женски стереотипен модел на поведение. Половата идентификация детерминира избора на самите действия и възможността за реализацията им. Високите стойности на резултатите по скалата на социално-желателните отговори показва интересна тенденция: независимо от средата на живот, подрастващите се стремят да изглеждат добре в собствените си очи и „очите на околните”. Скалата не включва валидиране на получените отговори, а е индикатор за наличието на личностна черта, която е свързана с желание за представяне на себе си във възможно най-благоприятна светлина. Подрастващият активно търси одобрението на околните, но същевременно е готов да се противопостави на действащите норми и да защити своята независимост чрез нарушаването им, дори и това да му коства негативни преживявания.

Подобна тенденция се проявява силно при подрастващите, отглеждани в институции. Самата склонност към девиантно поведение включва психологична готовност за реализация на отклоняващи се форми на поведение, тя е предпоставка за тях, но реализацията им зависи и от други фактори. Факт е обаче, че подрастващите, живеещи със своите семейства, притежават по-малка склонност към девиантно поведение, в сравнение с децата, лишени от родителски грижи. Тяхната чувствителност към социалните норми и правила и техните носители е сравнително по-малка. Умението за разпознаване на собствените емоции и контрол над тяхната „изява” е решаващо за насочеността на избора им на поведенческа активност. Това обяснява разликата в резултатите при двете групи изследвани лица. **Не самата семейна или несемейна среда, а степента на формираните в нея социални нагласи за оценка на себе си и другите хора, за оценка за мястото на подрастващия в тях и уменията за контрол над собствените емоции и разчитане емоциите на другите хора, са факторите, влияещи върху склонността им към отклоняващи се форми на поведение. Семейната среда в това си отношение се оказва по-успешна.**

Статистическата значимост на резултатите от проведеното изследване дава основание да се направят няколко обобщения, които са ориентирани към превенция на отклоняващите се форми на поведение при подрастващите и се отнасят до средата, в която живеят.

1. Търсената взаимовръзка между емоционалната интелигентност и социалния статус на изследваните лица показва равнище на значимост (Sig. (2- tailed) в стойност 0.000, т.е. има различия в резултатите на двете групи. Емоционалната интелигентност се повлиява от социалния статус, от средата на живот на подрастващите. Тя е по-висока, когато те са обградени от родителски отношения, в това число и родителски контрол.

2. Съществува взаимовръзка между емоционалната интелигентност и процеса на социална адаптация на подрастващите. Правопропорционалната зависимост доказва, че с нарастване на емоционалната интелигентност расте и социалната адаптивност.

3. Равнището на значимост на взаимовръзката между емоционалната интелигентност и характеристиките на социално-психологичната адаптация води до следните изводи за двете изследвани групи лица:

► емоционалната интелигентност се покачва, когато се покачва и емоционалният комфорт на изследваните лица и обратното – намалява емоционалният доскомфорт ($r=0,014$);

► с нарастване на емоционалната интелигентност силно расте и вътрешният контрол (самоконтрол $r=0,937$);

► емоционалната интелигентност малко се влияе от приемането на подрастващия на себе си ($r=0,374$) и приемането на другите ($r=0,139$);

► бягството от проблемите се увеличава с намаляване на емоционалната интелигентност ($r=-0,831$).

4. Важността на фактора емоционална интелигентност, която е във високи стойности при подрастващите, живеещи със своите семейства, се увеличава при оценката на значимостта и относно отклоняващите се форми на поведение. Подрастващите, растящи в семейна среда, притежават по-успешни умения за възприемане сигналите и действията на другите хора, свързани с техните чувства, за разлика от подрастващите, пребиваващи в институции. От статистическата значимост на резултатите при наличие на установена обратнопропорционална зависимост се установява, че:

► склонността към адиктивно (зависимо) поведение намалява, когато нивото на емоционална интелигентност се покачва;

► когато нивото на емоционалната интелигентност се покачва, склонността към саморазрушаващо и самонараняващо се поведение намалява;

5. При нарастване нивото на емоционалната интелигентност склонността към саморазрушаващо и самонараняващо се поведение намалява.

6. Склонността към противообществено поведение намалява, когато нивото на емоционалната интелигентност се покачва.

Така получените резултати доказват, че средата, която положително влияе върху развитието на емоционалната интелигентност на подрастващите, намалява склонността им към девиантно поведение. Тя е решаващ фактор за насочеността на действията и постъпките на подрастващия, дори и когато са изпълнени с положителен, а не само с негативен емоционален заряд.

Литература:

1. Батаршев, А. (2007) Пълна психодиагностика на човека, С.
2. Голман, Д. (2003) Емоционална интелигентност, КИБЕА, С.
3. Клейберг, Ю. А. (2004) Социальная психология девиантного поведения: учебное пособие для вузов. М., с. 141-154.
4. Манчева, Р. (2007) Практикум по психология на девиантното поведение, Благоевград.

5. Манчева, Р., Стоянова, Н. (2012) Референтна група и междоличностни отношения при подрастващи, лишени от родителски грижи. Сп. Годишник по психология.

DEVELOPMENT OF DIGITAL LITERACY OF STUDENTS IN THE KNOWLEDGE SOCIETY

Tatyana Shopova

Faculty of Arts, SWU “Neofit Rilski” – Blagoevgrad

***Abstract:** The present paper aims to discuss the importance of digital literacy as a prerequisite for success in our modern higher education and its crucial significance for the adaptation of young people to the changing labour market. Defining information and communication technology as the core of the knowledge-based society, the European Commission emphasizes the need for increasing digital literacy as a major factor in the lifelong learning process. The strategy for digital competences development has emerged as a significant priority in European education in order to meet the challenge of global competitiveness.*

The author focuses on the key role of digital technology to allow students to have the advantage to be actively engaged in the learning environment thanks to the wide range of possibilities for expressing their innovative and responsible behaviour.

The conducted analysis is supported by empirical data obtained through a survey among students from different majors in the South-West University “Neofit Rilski”. The survey is realized by a research team of the Center for new media and digital culture at the University. The information is collected through direct personal interview method using a pre-designed questionnaire. The study aims to highlight the degree of use by students of new technologies in education and learning, and the level of perception of various digital skills as well as the ways of supporting their digital literacy in the university.

***Key words:** knowledge society, higher education, digital literacy*

Introduction

The development of information and communication technologies (ICT) and their integration in all spheres of people’s life and work gave for the first time a possibility for a fast and unlimited access to vast

information which is constantly enriched, transformed and actualized. The new model of society development in the 21st century needs citizens who possess the necessary skills and competences to take advantage of the potential of new technologies and actively participate in the economic, social and cultural life of society.

There is no doubt that the Internet, combining all communication media, computer, phone, radio and video services through a multicast platform and thus forming one integrated “cyberspace”, is turning into a communication environment with a new organization and flow of the communication processes. The Internet and new media that have appeared in the online space with their interactive and increasingly individualized digital services change people’s habits and behaviour, and build new value models and vital cues. They become an irreplaceable source of education and self-education and are essential for development of critical thinking, for increasing the intellectual and creative potential of each person.

The growing influence of globalization and the emerging information society place new demands on all spheres of social life, including higher education. In response to the problems associated with the effective use of ICT in the digital society, the European Commission initiated the new program in the Digital Agenda for Europe (2010) (European Commission, 2010, May), focusing on the key, creating new opportunities, role of ICT, the skills of citizens and the digital literacy which will become increasingly important for the development of knowledge based economy and society of the European Union. The European Parliament (2010) demonstrated the urgent need for the introduction of new technologies at all levels of education and training to improve e-skills in order to meet the growing market.

The purpose of this paper is to show the role of South-West University in Bulgaria in the process of informatization of the educational environment and improvement of the digital skills of students as a response to the European priorities in the area of digital technologies and future education. The empirical component, included in the paper, concerns a study of the use of information technologies by the students, the level of their digital literacy and the possibilities for improvement of their digital competences. This is of great importance for increasing the effectiveness and efficiency of the educational process, as well as for adaptation of the students to the labour market needs according to the initiative “Digital Agenda for Europe” (2010), as a part of “Europe 2020” Strategy.

Digital literacy in the European university environment

In a number of documents and initiatives on the problems of the future education the European Commission and the European Parliament pays more attention on the need to accelerate changes in education and training to meet the needs of the knowledge based society. The digital competence, which is considered to be one of the eight key competences that are important for personal fulfilment and professional development, active citizenship, social cohesion and employability in a knowledge-based society, becomes very significant for a more flexible adaptation to the lifelong learning requirements.

The Education and Training 2010 work programme adopted in March 2002 by the European Union underlines the need of “urgent reforms” of education systems before 2010 regarding the improvement of the quality of education and training and ensuring that everyone has access to it. The EU efforts were focused mainly on the educational results including acquisition of knowledge, skills and competences which are crucial for the development of individuals, competitiveness, employment and social cohesion in the Community (European Parliament and the Council, 2008).

The transition to knowledge-based society and economy posed new challenges also before the European Union in the area of education policy. People started to talk about “*learning to learn*”, which involves increased control over the process of one’s own thinking and education which means an “ability to pursue and persist in learning, to organize one’s own learning, including through effective management of time and information, both individually and in groups”. By acquiring fundamental skills as literacy and competences in the area of information technologies, one should be able to easily access information, to acquire, analyze and integrate new knowledge and skills, as well as to have “the ability to persevere with learning, to concentrate for extended periods and to reflect critically on the purposes and aims of learning” (European Parliament and the Council, 2006).

Recognizing the growing role of information technology and digital literacy for the developing knowledge-based economy and the labour market in the EU, and together with that the lagging behind in Internet use and access, the lack of skills in the area of the information and communication technologies in the European countries, the European Parliament and the EU Council in the resolution of 18 May 2010 underlined the necessity of implementation of new policies which to increase the education and training quality for all students so they can achieve better results and acquire more competences. It was emphasized the need “to increase the educational opportunities available, which must

be of a higher level and broader scope in order to meet the pressing demands of professional sectors and the labour market” (European Parliament and the Council, 2010, p.10). The institutions in the sphere of higher education had to take the new requirements into consideration, to update their learning courses and to speed up the Bologna Process.

The increased digital and media literacy for work purposes and not only for employability but also for “learning, creating, participating and being confident and discerning in the use of digital media” (European Commission, 2010, p. 25) is acknowledged as an important priority in implementing the Europe 2020 Strategy so the European education and training system could respond to the challenge of global competitiveness.

In the new digital environment it is not enough to know computer technologies and work with various information sources to achieve higher levels of education. “What everyone must also do is learn how to utilize those incredibly diverse and powerful technologies efficiently and effectively to search for, retrieve, organize, analyze, evaluate information and then use it for specific decision-making and problem-solving ends” (Horton, 2008, p. 5-6). The digitization of the information recourses caused the emergence of new models of education, based on interactivity and individualization of the learning process. New technologies can be seen not just as tools but also as means of obtaining information, and formation of new ways of communication, affecting also the critical thinking and creative abilities of the personality. Not the gathering of information, but its contextualization, interpretation, investigation into its validity, its creative explanation, use for solving problems turn to be of great significance for students’ successful and efficient work in the learning process.

Digital Literacy– the new literacy of the 21st century

In considering the concept of digital literacy the European Commission includes the needed skills to achieve digital competence and confident and critical use of ICT for work, leisure and communication (European Parliament and the Council, 2006, December 18). Digital competence, perceived as a universal key competence, requires connectivity with the skills to use digital technology allowing students to work with computers, software applications and databases, helping them to realize their ideas and goals. This is supported by basic skills in using computers to recover, evaluate, storage, product, present and exchange digital information (p. 15). In addition to developing core computer skills such as word processing, creating spreadsheets and databases, managing and storing information, understanding the opportunities and potential risks of the Internet it is required that learners should also understand how

to support the creativity and innovation in the information society and be aware of issues with the validity and reliability of available information and the legal and ethical principles involved in the interactive use of ICT. Furthermore, the use of digital technology requires critical and reflective attitude towards information and responsible use of interactive media. This competence is also supported by participation in communities and networks for cultural, social and /or professional purposes.

If we look at some of the latest researches, we can find that the definition of digital literacy focuses increasingly on the need to shift from basic skills of using digital tools and information resources to developing strategies for critical and effective use of these funds. That is the reason why digital literacy is now understood more as “continuum, with progressive stages where the basic abilities are only the first step. The upper end of the continuum contains increasing levels of cognitive competence in using the literacy in question for tasks, learning, creating and expressing new ideas, and this involves issues such as attitudes and social and cultural aspects” (Ala-Mutka, 2011, p. 17). In her mapping of digital competence Ala-Mutka established overlapping of digital literacy with ICT literacy, Internet literacy, information literacy and media literacy. Digital literacy is understood as most broad term that "includes the main aspects of other concepts and further aspects for using digital tools responsibly and effectively for personal tasks and development, benefiting from people networks" (p. 30).

While framing digital competence it came to the belief that it is not sufficient to be claimed that digital literacy includes all the skills and competencies required for Internet literacy, ICT literacy, information literacy and media literacy. There are other components that come into the picture of digital literacy and build a framework that identifies the vision of the new literacy needed for living, working and citizenship in the 21st century. Therefore, A. Ferrari (2012) offers a comprehensive definition of digital literacy, understanding it as a set of knowledge, skills and attitudes (including abilities, strategies and awareness) required when using digital media and technologies, managing information, solving problems, cooperating or communicating, assessing, creating and sharing content, building knowledge in an effective, efficient, critical, creative, independent, flexible, ethical way to work, participate, train and socialize (p. 30).). In this definition, digital literacy is understood in a broad sense, as a versatile concept. This competence is built on different areas of learning - knowledge, attitudes and skills required to identify, locate, access, retrieve, store and organize information. With outlining the areas of digital literacy, the attention has been focused on solving problems and

building knowledge through technology and media in a more creative and productive way. As one of the key competences, digital literacy enables students to acquire skills and abilities that will help them adapt flexibly to the changes in economy and society of the 21st century.

Method and results

In 2012, the Center for New Media and Digital Culture at South-West University "Neofit Rilski" initiated a study which had to meet the need to support and motivate students towards developing, improving and widening the range of their digital skills and abilities in order to use the great potential of information and communication technologies. The purpose of the study was to understand the level of development of digital competences among the students in the university and to introduce new approaches to improve their digital literacy.

The study was conducted through the method of direct personal inquiry involving 100 people - students from different specialties of SWU, who completed a prepared questionnaire. It is based mainly on the developed by the Association of college and research libraries (ACRL) standards and guidelines to improve the information and digital competence in the field of higher education (ALA, 2000) and also on the proposed from the Stanford university modules for assessing information literacy of students (Stanford Junior University). The focus was on understanding the level of knowledge, skills and attitudes of students to use ICT in the learning process. It was important to understand the students' opinions towards using information technologies for efficient searching, finding, critically evaluating and presenting the necessary information from various sources. It was also very important to define the possibilities for improving those areas or aspects of digital literacy that need more priority.

The level of students' digital literacy is assessed with the help of five modules: defining the nature and extent of the necessary information; getting access to the necessary information efficiently and effectively; critically evaluating information and all sources of information and including the selected information in a database of knowledge and system of values; using information effectively to achieve certain goals; understanding many of the economic, legal and social issues related to use and access to information and how to use information ethically and legally.

The first set of questions concerns the computer abilities of students. The study showed that the majority of the participating students (92%) use a computer to access information but fewer are those that possess excellent (15%) and very good (40%) computer skills. They have the

necessary skills in word processing (88%), document creation and formatting, spreadsheets, photo and image generation (85%), Microsoft Excel (67%), presentation (87%) and slideshow creation (85%).

Ability to work with computer / ICT	Excellent	Very good	Good
Using the operating system to access the information	92%	7%	1%
Use of printers, antivirus programs, software compression	60,4%	31,6%	8%
Organizing files and folders in the online environment	85%	10%	5%
Using the word processing	88%	7%	5%
Creating and formatting documents, generate tables, pictures and images	85%	13%	2%
Formatting and modifying simple spreadsheets	43%	30%	23%
Working with Microsoft Exel	66,6%	21,6%	11,8%
Creation of graphs and charts	43%	30%	23 %
Understanding of the basic concepts of databases	42%	40%	18%
Creating presentations	87%	8%	5%
Creating, formatting and preparing a slide show	85%	10%	5%

Table 1. Ability to work with computer / ICT

The second group of questions studies how students use and participate in the online environment. The study found that 70% of the respondents use the WWW, 75% of whom say that they have daily access to the web, of which 30% - mainly at home, and 45% - at the university. %). 60 percent of the respondents understand the basic concepts of the Internet, including security issues, but a significant proportion (37%) understood this only partly. The majority of the interviewed students (80%) admit that they use different tools for searching, finding and retrieving information. In addition, they know how to use e-mail (98%) and work with attachments (93%) (Table 1).

<i>Web skills work</i>	Yes, very good	Partly	<i>No, I haven't</i>
Use of WWW	70%	15%	5%
Use of Instruments to search, finding and retrieving information	80%	17%	3%
Understanding of the basic concepts of the Internet	60%	37%	3%
Use of email	98%	2%	-
Creating and sending of emails; work with attachments	93 %	2%	-

Table 1 Students` kills to work in the Web

The third set of questions seeks to evaluate students' ability to seek and effectively use information and information resources. The study shows that the majority of students have effective access to information (70%). There are many students who are able to distinguish the important characteristics of the individual library information resources on the web (51%), 35% answered "partially" and nearly 14% could not.

When asked what resources they use mostly, 85% of the respondents answered "print media" while 73% rely on the electronic media – newspapers, magazines, books, and encyclopaedias. Photo galleries are the most preferred information source for 47% of the respondents, video – for 35%, digital libraries – for 30%, audio records – for 27%, virtual museums – for 22% and online catalogues – for 27% (Table 2).

<i>What resources do you prefer?</i>	<i>Often</i>	<i>Seldom</i>
Print media	85%	12%
Electronic media – newspapers, magazines, books, encyclopaedias	73%	23%
Online photo galleries	47%	17%
Online video	35%	10%
Digital libraries	30%	15%
Electronic audio records	27%	28%
Online catalogues	27%	8%
Virtual museums	22%	37%

Table 2 Use of information resources

Although the students are facilitated in their daily pursuits and scientific development by the advantages of electronic publication in the university library, the majority of them (75%) admit that they do not use the resources found in the online catalog of the university library.

The fourth set of questions concerns the skills and attitudes of the students for critical and reflexive attitude towards information and responsible use of ICT as a prerequisite for social adaptation and work in the digital society. According to the survey, the majority of respondents successfully use the Internet and information technology in the learning process, given the rapid and easy access to the necessary information that enables them to respond to a greater degree to the requirements of lecturers and improve their academic performance. Particularly important are the skills acquired by the students to evaluate, analyze, interpret,

apply and create new information and their ability to extract information from the newly acquired knowledge. The data shows that 83% of the respondents realize the usefulness of the information; they are able to analyze and synthesize the material, compare information from various sources (75%), interpret and present the information (73%), combine the existing data with their original ideas / analysis or create new information (72%).

Over half of the students are not troubled when they need to summarize the main ideas, extracted from the collected information (67%) and estimate the quantity, quality and relevance of search results (72%). Fewer are those who have the skills to critically evaluate information and sources (55%), who possess the ability to determine the meaning and value of information through careful consideration and research (50%) and can evaluate individual web sites - on objectivity, reliability and timeliness (55%).

The study shows that a significant number of the students admit that they have difficulties or have no skills at all when they have to: identify issues that have been raised for research (52% answered "partially" and 8% - "no"); formulate important questions and hypotheses related to the research (47% answered "partially" and 12% - "no"), critically evaluate print and online resources based on specific criteria (44% answered "partially" and 8% "no"), check for authenticity and reliability of the data collected (47% answered "partially" and 13% - "no"), use information about the author, year of publication, publisher and content as criteria for recognition of the right information (47% answered "partially" and 13% - "no").

When it comes to the ability of the students to properly use discovered information, it appears that 60% of the respondents understand the economic, legal and social issues related to the ethical and legal use of information. Although the majority of respondents said they were aware of the copyright law (70%), many of them only occasionally follow laws, regulations and tags associated with access and use of information resources (43%), while 18% did not do this. 70% of respondents recognize what is plagiarism and how to avoid using quotation marks in direct reference to the words of others and how to mark citations in the text (67%). But fewer are the students who can cite Internet-based sources (52%) and use a particular style of citation (47%).

Conclusion

The paper draws attention to the significance of digital literacy for adaptation of students to globalization, to the dynamically developing labour market. It underlines how important it is to improve digital

competence as one of the eight key competences that are crucial for personal fulfilment and professional development, active citizenship, social cohesion and employability in a knowledge-based society.

The study shows that the improvement of digital literacy of students can lead to more successful results because they are no longer passive consumers of the educational programs and services, but active participants in the educational process. The computers and Internet access, the ability to work with some of the basic computer programmes and Internet tools is not a guarantee for gaining digital literacy skills. Students face urgent tasks related not only to acquisition of basic concepts and knowledge in different scientific disciplines. When they get into the wide world of information they should be able to use digital technologies confidently and critically.

The research endeavours to assess the digital literacy competences of the students and turn attention on these aspects of digital literacy that need more priority. The study results show which specific competences require more efforts by the lecturers and the managing body of the university so they can grant a higher level of use of information and digital technologies and the necessary skills for more effective involvement in the educational process. By organizing and attracting students to attend seminars and short courses aimed at improving digital competence, and also during the lectures, the lecturers can promote greater engagement and involvement of students in solving scientific problems and stimulate their more independent and responsible behaviour in the digital environment. It is especially important for the university to admit an effective strategy for improving digital literacy of the students. By ensuring wider and free access to the digital competences, the South-West University is able to motivate and help students to increase their digital literacy in order to not only improve their learning outcomes, but also to achieve success in the digital society and not fall behind the constantly changing requirements of work and life.

References

- Ala-Mutka, K. (2011). *Mapping Digital Competence: Towards a Conceptual Understanding*, European Commission –JRC – IPTS, Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- American Library Association [ALA] (2000, January 18). *Information Literacy Competency Standards for Higher Education*. Approved by the Board of Directors of the Association of College and Research Libraries on January 18, 2000, Chicago, Illinois. Retrieved May 11, 2012, from <http://www.ala.org/acrl/sites/>

- Digital Agenda for Europe (n.d.)*. ICT & Education, Retrieved from <http://ec.europa.eu/digital-agenda/en/ict-education>
- European Commission (2010). *A Digital Agenda for Europe*, Brussels, 19.05.2010 COM (2010) 245, Retrieved from http://ec.europa.eu/information_society/digital-agenda/documents/
- European Parliament and the Council (2006). Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning. *Official Journal of the European Union*, L394/310.
- European Parliament and the Council (2008). Recommendation of the European Parliament and of the Council of 23 April 2008 on the establishment of the European Qualifications Framework for lifelong learning, *Official Journal of the European Union*, 6.5.2008.
- European Parliament and the Council (2010). Key competences for a changing world: implementation of the education and training 2010 work programme, European Parliament resolution of 18 May 2010 on key competences for a changing world: implementation of the Education and Training 2010 work programme 2010/2013 INI *Official Journal of the European Union* C 161E Volume 54, 31 May 2011
- Ferrari, A. (2012). Developing a framework for digital competence, *Information Society Policy Research*, European Commission - JRC-IPTS, Seville, Issue 6: January 2012. Retrieved from <http://is.jrc.ec.europa.eu/pages/documents/ISNewsletter6.pdf>
- Horton, F. W. Jr (2008). *Understanding Information Literacy: A Primer*, Paris: UNESCO.

АДАПТАЦИЯ НА ЛИЧНОСТНА СКАЛА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА АСЕРТИВНОСТТА ЗА УЧЕНИЦИ ОТ ГОРНА УЧИЛИЩНА ВЪЗРАСТ

Ас. д-р Ивелина Пенева

ЮЗУ „Н. Рилски”, катедра „Психология”

ivelina_peneva@swu.bg

Георги Кидиков

преподавател по философия и психология, Видин

Доц. д-р Красимир Йорджев

ЮЗУ „Н. Рилски”, катедра „Информатика”

yordzhev@swu.bg

Adaptation of a personal scale for measuring the assertiveness for adolescents

Abstract: *This paper presents the adaptation of Judiht Tindall's assertiveness scale for adolescents. More than 300 respondents were investigated. The items had good psychometric properties and the test had a high reliability. The convergent and construct validity of the scale were checked. Factor-analysis was done and norms were defined.*

Keywords: *assertiveness, test adaptation, validity, reliability, factor analysis.*

УВОД

Асертивността като психологично понятие се разглежда основно в два аспекта – като личностна черта, интегрираща увереност в себе си, автономност и позитивно отношение към другите, и като стил на комуникация, при който се постига активно отстояване на собствените интереси, открито заявяване своите цели и намерения, не накърнявайки при това интересите на обкръжаващите.

Асертивността, разглеждана като комуникативен стил, се приема за противоположна във функционално отношение на пасивността и агресията (Jakubowski, P., Lange, A., 1976; Bishop, S., 2006). Асертивният стил предполага вербална и невербална демонстрация на самоуважение и уважение към партньора (Smith, J., 1975; Ромек, В., 2003; Bishop, S., 2006), зачитане на неговите личностни права и осъществява на баланс между активния стремеж към достигане на собственото благополучие и цели, и достигане на благополучието и целите на другите (Smith, J., 1975; Tindall, J., 1985/2009; Йорданова, М., 1996).

Асертивността като комплексна личностна черта включва в себе си психичните качества увереност, самоуважение и уважение към околните (Ромек, В., 2003; Мутафова, М., 2007; Хохлова, Е., 2008; Tindall, J., 2009), способност за активно отстояване на личните права и интереси (Alberti, R., Emmons, M., 1974/2008; Smith, M., 1975; Jakubowski, P., Lange, A. 1976; Bishop, S., 2006), за открито заявяване на собствените цели, намерения и чувства (Salter, A., 1949/2002; Ромек, В., 2003; Хохлова, Е., 2008), съобразявайки се с чувствата и интересите на околните (Bishop S., 2006; Ромек, В., 2003; Tindall, J., 2009).

Особено внимание се обръща на ролята на асертивността в съвременната образователна система. Много автори приемат асер-

тивното поведение за най-конструктивен способ за комуникация в педагогическия процес, като прилагането му в педагогическата практика не само повишава ефективността на учебната дейност, но и има положително възпитателно въздействие върху подрастващите, способвайки за развитие у тях на ценни личностни качества (Коробова Т., 2000; Nelsen J. et al., 2001; Edwards С., 2005).

Специално внимание се обръща на формиране на асертивни умения при учениците от горните класове и студентите, тъй като се счита, че тази възраст е благоприятна за изграждане на целеустремеността, настойчивостта, самостоятелността и инициативността, които качества се явяват обективна предпоставка за развитие на асертивността (Хохлова Е., 2008). Във връзка със спецификите на психологическото функциониране в този възрастов период се подчертава необходимостта от контрол над негативните емоции, демонстрация на уважение и приемане на околните, както и осъзнаване и изпълняване на собствените отговорности и задължения (Varenhorst В., 2003; Moon J., 2009; Bell I. et al, 2011). Изграждането на тези характеристики при учащите подобрява резултатността на комуникативното взаимодействие с преподавателите и връстниците и повлиява ефективността на учебния процес, като намалява стреса в училище, повишава успеваемостта на обучаваните и развива рефлексията им в обучението (Tavakoli S. et al., 2009; Paezy M., et al., 2010).

МЕТОДИКИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА АСЕРТИВНОСТТА

За изследване на асертивността в световен мащаб съществуват над 20 методики (Ромек В., 2003), най-популярните от които и адаптирани за различни популации, са тестовете, създадени от С. Ратус (Rathys S., 1973), Дж. Галаси (Galassi J. et all., 1974), Е. Гамбрил и К. Ричи (Gambrell E., Richey С., 1975), Дж. Тиндал (Tindall J., 1985/2009). В България за изучаване на този психичен конструкт се използва скалата за изследване на асертивността, създадена от Дж. Тиндал. Превод на методиката е извършен и публикуван от М. Йорданова (Йорданова М., 1995б), но без да са представени данни за психометричните ѝ характеристики. В настоящата разработка се извършва адаптация на теста за българските условия с цел доказване надеждността му като измервателно средство в психологическите изследвания.

ДАНИИ ЗА ОРИГИНАЛНАТА СКАЛА ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА АСЕРТИВНОСТТА

Скалата за изследване на асертивността е създадена от Дж. Тиндал през 1985 г. Първоначално е прилагана в рамките на провежданите от автора тренинг-обучения, като средство за оценка ефек-

тивността на тренинга и за повишаване на себепознанието на участниците в тези програми. По-късно тестът придобива популярност като самостоятелно методическо средство и се използва широко в психологическите изследвания. Авторът не посочва данни за психометричните характеристики на скалата, но предлага норми, отнасящи се за ученици от горните класове и възрастни (Tindall J., 1985/2009).

ОПИСАНИЕ НА МЕТОДИКАТА

Тестът включва 38 айтема, от които 27 са значещи за изследваната психична характеристика и 11 са въпроси, предназначени за отклоняване вниманието на изследваните лица от предмета на изследване с цел предпазване от тенденциозно манипулиране на резултатите. Скалата за отговори е ординална – 3-степенна, със следните означения: 1 - „рядко”, 2 - „понякога”, 3 - „обикновено”.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Изследването е проведено през периода май 2011 – октомври 2012 г. в градовете Видин, Благоевград и Ямбол сред 361 ученици-гимназисти на възраст от 15 до 19 години. От тях 168 са юноши и 193 – девойки, 87 са от 8 клас, 84 – от 9 клас, 96 са учениците от 10 клас и 94 – от 11 клас.

ПРОВЕРКА НА ПСИХОМЕТРИЧНИТЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ НА АЙТЕМИТЕ ОТ СКАЛАТА

В статистическите анализи не са включени айтеми с №5, 7, 10, 11, 17, 20, 21, 26, 34, 35, 38, тъй като според ключа, приложен към теста, те не се отнасят до изследваната психична характеристика и не се вземат предвид при изчисляване на общия бал по теста.

Резултатите от **айтем анализа** показват, че всички айтеми са с оптимална **трудност**, тъй като стойностите на съответните коефициенти на асиметрия и ексцес са в диапазона [-2;+2].

Анализът на **функционалността на дистракторите** показва, че всички айтеми са с добри показатели, тъй като и трите алтернативи за отговор са избрани от над 5% от изследваните лица (конкретните данни не са изнесени таблично).

Дискриминативната мощност на айтемите в теста е проверена чрез непараметричния тест на Ман-Уитни, тъй като скалата за отговор на въпросите е 3-степенна, т. е. ординална. При всички променливи са налице статистически значими различия между групата на „силните” и групата на „слабите”. Тези резултати показват, че айтемите имат добра дискриминативна мощност, т.е. в достатъчна степен разграничават лицата с ниско ниво на асертивност от тези с високо ниво.

ПРОВЕРКА НАДЕЖНОСТТА НА СКАЛАТА

Надеждността на теста е проверена чрез анализ на вътрешната съгласуваност и по метода тест-ретест.

В корелационната матрица на айтемите от теста се наблюдават голям брой умерени корелации, което демонстрира тяхната съгласуваност. Присъствието на отрицателни корелации в матрицата (48 от общо 325 корелационни връзки между променливите) не се отразява съществено на хомогенността на скалата, тъй като те са минимални по стойност.

Точна количествена оценка за хомогенността на скалата предоставя величината на коефициента за вътрешна консистентност (α на Кронбах). Стойността му за целия тест ($\alpha_{\text{Кронбах}} = 0,786$) показва добра съгласуваност на айтемите, която би се повишила още, ако въпроси с №19, 23 и 28 бъдат отстранени от скалата. Тъй подобряването на вътрешната консистентност в случай, че съответните айтеми бъдат премахнати, е несъществено (в порядъка на 10^{-3}), не се счита за наложително това отстраняване да се извърши.

За установяване на стабилността на теста във времето е извършен ретест върху 37 изследвани лица със същата методика, две седмици след първоначалното тестиране. Установената силна корелационна връзка между двете тестираня ($r=0,695$) демонстрира много добра надеждност на теста.

ПРОВЕРКА ФАКТОРНАТА СТРУКТУРА НА СКАЛАТА

Авторът на методиката не посочва наличие на скали в теста, но отчитането на умерени и значими корелации между айтемите дава основание да се предположи, че те биха могли да се групират във фактори въз основа на общи свойства.

За определяне на структурата на теста е извършен факторен анализ по метода на екстракция на главните компоненти (Principal components), като за по-добра пространствена ориентация на факторните оси и достигане до оптимално факторно решение се прилага ортогонална ротация по метода Varimax.

След извършване на процедурата се отчита, че стойностите на коефициента MSA (Measures of Sampling Adequacy) за всеки от айтемите е в диапазона от 0,623 до 0,839 и остатъчните корелации между частта от променливите, останала необяснена след факторния анализ, са минимални, което показва че всички айтеми участват в структурата на факторния модел с висока адекватност.

При екстракцията се извлечени четири фактора, които са ортогонални, не коварират помежду си, тъй като коефициентите на ковариация между тях са минимални ($<0,001$).

Първите два ротирани фактора обясняват повече от 10% от сумарната дисперсия на първичните променливи – съответно 11,90 и 10,78%. На анализ ще се подложат и останалите два фактора, които, макар че обясняват по-малка от 10% от дисперсията на променливите, има основание да бъдат тълкувани според правилото на Кайзер, тъй като обясняват повече от една първична променлива – съответно 2,40 и 1,60.

В таблица №1 са представени факторните тегла на айтемите по отделните фактори след ротацията, като са изнесени стойности над 0,2.

Таблица №1: Факторни тегла на айтемите по отделните фактори след извършване на ротацията:

фактори айтеми*	1	2	3	4
айтем 15	0,702			
айтем 9	0,634			
айтем 16	0,614			
айтем 3	0,577			
айтем 25	0,562			
айтем 14	0,533			0,212
айтем 31	0,525			0,258
айтем 6	0,482	0,244		
айтем 33	0,477	0,286		0,245
айтем 32		0,654		0,235
айтем 22		0,624		
айтем 18		0,579	0,313	
айтем 2		0,520		
айтем 24	0,278	0,517	0,277	
айтем 1		0,485		
айтем 37		0,465	0,211	0,212
айтем 36	0,259	0,400		-0,203
айтем 23		0,389		
айтем 30		0,387		0,322
айтем 8			0,731	
айтем 4			0,688	
айтем 27			0,627	
айтем 12			0,519	

айтем 13			0,469	
айтем 19				0,754
айтем 29			0,209	0,610
айтем 28				-0,365

От изнесените данни се установява, че първият извлечен фактор включва 9 променливи (айтеми №15, 9, 16, 3, 25, 14, 31, 6, 33). Тези айтеми отразяват способността на личността категорично да заявява и активно да отстоява своите права в личната и потребителската сфера (*виж приложението*), поради което този фактор може да бъде наречен „Защитаване на личните и потребителски права”. Коефициентът α на Кронбах на фактора е 0,756 и няма айтем, който със своето изключване от скалата да повиши хомогенността ѝ. Също така няма нито една отрицателна корелация между съставлящите го айтеми, което показва, че надеждността на фактора е много добра.

Вторият извлечен фактор включва 10 айтема (№32, 22, 18, 2, 24, 1, 37, 36, 23, 30), които отразяват увереността в правотата на собствените преценки и решения, и решителността при изпълнението им, както и способността за поемане на инициативата при срещи и разговори в различни социални ситуации (*виж приложението*). Предвид съдържанието на този фактор, той може да бъде наречен „Увереност и инициативност”. Коефициентът α на Кронбах на фактора е 0,705 и няма нито една отрицателна корелация между айтемите, което индикира много добра надеждност.

Третият извлечен фактор обяснява по-малко от 10% от сумарната дисперсия на първичните променливи, но тъй като обяснява повече от една променлива, според правилото на Кайзер може да бъде подложен на интерпретация. Факторът включва 5 айтема (№8, 4, 12, 27, 13), които представят способността за свободно изказване на мнения и изразяване на чувства, поради което може да бъде наречен „Изразяване на чувства и оценки”. Надеждността на скалата е достатъчно добра за практически цели ($\alpha_{\text{Кронбах}}=0,691$ и няма отрицателни корелация между айтемите).

Четвъртият извлечен фактор обяснява 5,947% от общата дисперсия и 1,606 част от първичните променливи. Той включва 3 променливи (айтеми №19, 29, 28). Хомогенността на този фактор е недостатъчна, за да образува скала ($\alpha_{\text{Кронбах}}= 0,232$), поради което айтемите в него няма да бъдат групирани като самостоятелен структурен елемент от теста.

ПРОВЕРКА ВАЛИДНОСТТА НА СКАЛАТА

Проверена е **конвергентната валидност** на теста чрез изчисляване и анализиране на корелационните коефициенти между скалата за изследване на асертивността и следните тестове, изследващи психични явления, свързани с това личностно качество:

– Скала за изследване на глобалната самооценка, създадена от М. Rozenberg, адаптиран за българските условия от И. Пенева и С. Стоянова (Пенева, И., Стоянова, С., 2011);

– Тест за изследване на емоционалната интелигентност, създаден от N. Schutte и адаптиран за българските условия от Ст. Стоянова (Stoianova, S., 2010);

– Фактор II – „Приемане на различията” от тест „Приемане на другите”, създаден от W. Feu и адаптиран за българските условия от Ст. Стоянова (Стоянова, С., 2007);

– Въпросник „Локализация на контрола”, създаден от И. Карагъзов и А. Величков (Радослава М., Величков, А., 2005).

Данните за конвергентната валидност са поместени в таблица №2, където с „r” е означен коефициентът на линейна корелация на Пиърсън.

Таблица №2: Корелационни коефициенти между резултатите от тестовете, изследващи асертивността и свързани с нея личностни характеристики:

	самооценка	емоционална интелигентност	приемане на различията	локализация на контрола
асертивност	0,386**	0,453**	0,517**	-0,153*

** нивото на значимост на корелационния коефициент <0,001.

* нивото на значимост на корелационния коефициент <0,01.

Установява се силна корелационна връзка между асертивността и фактор II – „Приемане на различията” от тест „Приемане на другите” ($r=0,517$, $p<0,001$). Умерена по големина е връзката на асертивността с емоционалната интелигентност ($r=0,453$, $p<0,001$) и самооценката ($r=0,386$, $p<0,001$). Корелационният коефициент с локализацията на контрола е негативен, което демонстрира обратнопропорционална връзка ($r=-0,153$, $p<0,01$). Регистрираните значими корелации между данните от скалата за изследване на асертивността и тестовете, изследващи сродни психични явления, съответстват на предварително очакваните, което демонстрира конвергентната валидност на адаптираната методика

Направена е и проверка на **конструктната валидност** на теста. Общият бал по теста, както и по трите извлечени фактора, са нор-

мално разпределени, тъй като коефициентите на асиметрия и ексцес са в диапазона [-2;+2].

За проучване на междуполовите различия по отношение на изследваната личностна характеристика се прилага параметричният тест за проверка на хипотези Т-тест за две независими извадки (Independent Samples T-Test). Според данните от статистическата процедура не се установяват статистически значими различия между младежите и девойките по отношение на общия бал на теста ($t|359|=-1,687$; $p=0,093$), нито по съставните фактори (фактор I : $t|359|=0,285$; $p=0,776$; фактор II : $t|359|=-1,217$; $p=0,225$; фактор III : $t|359|=-1,919$; $p=0,056$). Въпреки отсъствието на значими различия, трябва да се отбележи отчетливата тенденция, според която девойките са с по-високи резултати по всички показатели, в сравнение с младежите (общ бал: Мюноши=57,11; SDюноши=5,66; Мдевойки=58,46; SDдевойки=6,65; фактор I - „Защитаване на личните и потребителски права”: Мюноши=19,04; SDюноши=3,24; Мдевойки=19,14; SDдевойки=3,41; фактор II - „Увереност и инициативност”: Мюноши=20,94; SDюноши=2,89; Мдевойки=21,41; SDдевойки=3,01; фактор III - „Изразяване на чувства и оценки”: Мюноши=11,40; SDюноши=2,01; Мдевойки=11,85; SDдевойки=2,07).

При проследяване влиянието на класа на обучение на изследваните лица върху нивото на развитие на асертивността се установява повишаване на резултатите по общия бал от теста и по съответните фактори с преминаване към по-горен клас на обучение (общ бал: М 8 клас =57,31; SD 8 клас =6,00; М 9 клас =57,37; SD 9 клас =5,97; М 10 клас =57,67; SD 10 клас =6,02; М 11 клас =58,33; SD 11 клас =6,48; фактор I - „Защитаване на личните и потребителски права”: М 8 клас =18,38; SD 8 клас =3,34; М 9 клас =18,89; SD 9 клас =3,31; М 10 клас =19,31; SD 10 клас =3,29; М 11 клас =19,37; SD 11 клас =3,32; фактор II - „Увереност и инициативност”: М 8 клас =20,99; SD 8 клас =2,55; М 9 клас =21,06; SD 9 клас =2,61; М 10 клас =21,34; SD 10 клас =3,23; М 11 клас =21,48; SD 11 клас =3,01; фактор III - „Изразяване на чувства и оценки”: М 8 клас =11,17; SD 8 клас =2,19; М 9 клас =11,65; SD 9 клас =2,04; М 10 клас =11,75; SD 10 клас =2,15; М 11 клас =11,77; SD 11 клас =1,86).

След прилагане на статистическата процедура еднофакторен дисперсионен анализ (One Way ANOVA) се установява, че отчетените различия не са статистически значими (общ бал: $F|3; 357|=0,473$; $p=0,624$; фактор I : $F|3; 357|=1,241$; $p=0,295$; фактор II : $F|3; 357|=0,858$; $p=0,464$; фактор III : $F|3; 357|=1,129$; $p=0,337$).

УСТАНОВЯВАНЕ НОРМИ ПО ТЕСТА

Тъй като няма статистически значими различия между младежите и девойките по отношение на общия бал по теста и съставлящите го фактори, се предлагат единни стандартни норми за юноши. Нормативните данни са изнесени в таблица №3, където са приети следните символни означения:

M – средна аритметична величина;

SD – средно квадратично (стандартно) отклонение.

Таблица №3: Средни аритметични стойности и стандартни отклонения на данните от скалата за изследване на асертивността и съставлящите я фактори:

	M	SD
общ бал по скалата за изследване на асертивността	57,83	6,236
бал по фактор I - „Защитаване на личните и потребителски права”	19,08	3,328
бал по фактор II - „Увереност и инициативност”	21,17	2,938
бал по фактор III - „Изразяване на чувства и оценки”	11,64	2,052

Средната аритметична стойност на **общия бал** на скалата е 57,83, а стандартното отклонение – 6,236, т. е. резултати под 51,59 се приемат за ниски, а резултати над 64,07 – за високи нива на асертивност.

Средната аритметична стойност по **фактор I – „Защитаване на личните и потребителски права”**, е 19,08, стандартното отклонение – 3,328, т. е. резултати под 15,75 означават високо ниво, а резултати над 22,41 – ниско ниво на способност за отстояване на собствените права.

Средната аритметична стойност по **фактор II – „Увереност и инициативност”** е 21,17, стандартното отклонение – 2,938, т. е. резултати под 18,23 се приемат за ниски, а резултати над 24,10 – за високи нива на увереност.

Средната аритметична стойност по бал по **фактор III – „Изразяване на чувства и оценки”** е 11,64, а стандартното отклонение е 2,052, т. е. резултати под 9,59 се приемат за ниски, а резултати над 13,69 – за високи нива на откритост при споделяне на собствените чувства и възгледи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Скалата за изследване на асертивността има добри психометрични показатели. Извлечени са три фактора: „Защитаване на личните и потребителски права”, „Увереност и инициативност” и „Изразяване на чувства и оценки”, които имат висока надеждност.

Проверена е конвергентната и конструктната валидност на теста и са изведени норми, отнасящи се за юноши.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Личностна скала за изследване на асертивността.

Инструкция: Внимателно прочетете всяко от приложените твърдения. На всеки от въпросите можете да отговорите с един от следните варианти:

Рядко	Понякога	Обикновено
1	2	3

Избрани от Вас отговор заградете с КРЪГЧЕ.

Въпрос	Отговори
1. Аз участвам в редица дейности, без да се страхувам, че ще се объркам или затрудня.	1 2 3
2. Вземам решения лесно.	1 2 3
3. Когато на опашката обслужват дошлия след мен, възразявам.	1 2 3
4. Аз изразявам своите чувства.	1 2 3
5. Спокоен съм, когато някой наблюдава работата ми.	1 2 3
6. Ако храната в ресторанта не ми харесва, връщам я.	1 2 3
7. Избягвам да бъда „писано яйце” в социални ситуации.	1 2 3
8. Способен съм да изразявам открито своите чувства пред другите.	1 2 3
9. Ако приятел отправи неразумно искане към мен, аз мога да откажа.	1 2 3
10. Когато искам другите да се съгласят с мен, аз говоря по-силно.	1 2 3
11. Случва ми се да имам физически сблъсъци с другите.	1 2 3
12. Когато хората са несправедливи (пристрастни), им го казвам.	1 2 3
13. Аз добре контролирам своето настроение.	1 2 3
14. Когато някой не ми връща нещо, което съм му заел, аз му напомням.	1 2 3
15. Ако някой ми бутне стола постоянно, ще го помоля да спре.	1 2 3
16. Незабавно правя рекламация, ако стоката е повредена.	1 2 3
17. Обикновено отстоявам своята гледна точка.	1 2 3
18. Когато се срещам с нови хора, аз започвам разговора.	1 2 3
19. Избягвам да споделям отговорите от теста с приятели.	1 2 3
20. Аз открито критикувам мненията и идеите на другите.	1 2 3

21. Когато някой се намесва и прекъсва телефонния ми разговор, започвам да викам в слушалката.	1	2	3
22. Доверявам се на собствените си преценки.	1	2	3
23. Настоявам останалите членове от семейството ми да поемат своя дял от домашните задължения.	1	2	3
24. Изказвам се по време на срещи и дискусии.	1	2	3
25. Противопоставям се, когато продавачът упражнява натиск да купя нещо, дори ако то си струва.	1	2	3
26. Продължавам да споря, дори когато дискусията е обявена за приключена.	1	2	3
27. Когато говоря с някого, обикновено го гледам в очите.	1	2	3
28. Когато съм ядосан, избягвам да използвам обидни думи.	1	2	3
29. Търся помощта на приятелите си.	1	2	3
30. Мисля, че винаги съм прав.	1	2	3
31. Мога да помоля някого да спре да пуши, ако това ми пречи.	1	2	3
32. Аз контролирам разговора.	1	2	3
33. Ако мисля, че съм получил несправедлива оценка, говоря с преподавателя/ръководителя за това.	1	2	3
34. Аз често довършвам мисълта на другите при разговор.	1	2	3
35. Не ми е трудно да отивам на работа/училище навреме.	1	2	3
36. В кафенето избирам да седна там, където има група хора.	1	2	3
37. Чувствам се удобно, когато разговарям с хора от противоположния пол.	1	2	3
38. Забавно ми е да чета научна литература.	1	2	3

КЛЮЧ ЗА ОЦЕНКА НА РЕЗУЛТАТИТЕ

Балът по фактор I – „Защитаване на личните и потребителски права”, се изчислява, като се сумират точките от въпроси с №3, 6, 9, 14, 15, 16, 25, 31, 33.

Балът по фактор II – „Увереност и инициативност”, се изчислява, като се сумират точките от въпроси с №1, 2, 18, 22, 23, 24, 30, 32, 36, 37.

Балът по фактор III – „Изразяване на чувства и оценки”, се изчислява, като се сумират точките от въпроси с №4, 8, 12, 13, 27.

Общият бал по теста се изчислява, като се сумира балът по трите фактора и се прибавят точките от въпроси №19, 28, 29.

Литература:

1. Йорданова, М. SOS приятели – практическо пособие. Отворено образование. София, 1996.

2. Коробкова, Т. Ассертивность как вид педагогической коммуникации. Сборник научных трудов конференции „Высокие технологии в педагогическом процессе”. ВИПИ, Нижны Новгород, 2000, с. 138-139.

3. Мутафова, М. Самопознанието в обучението на талантиливи студенти. ЮЗУ „Н. Рилски”, Благоевград, 2007.

4. Пенева, И., Стоянова, Ст. Адаптация на скалата на М. Розенберг за изследване на глобалната самооценка. Сборник с доклади от Десета международна научна конференция „Приложна психология и социална практика”. ВТУ „Черноризец Храбър”, Варна, т. 2, 2011, с.117-128.

5. Радослава, М., Величков, А. Методи за психодиагностика. Пандора прим, София, 2005.

6. Ромек, В. Тренинг уверенности в межличностных отношениях. Речь, Санкт-Петербург, 2003.

7. Стоянова, С. Основи на психологическите измервания. Адаптация на тест. ЮЗУ „Н. Рилски”, Благоевград, 2007.

8. Хохлова, Е. Конструктивная агрессивность в формировании навыков асертивного поведения студентов вуза – автореферат диссертации кандидат психологических наук. ГОУ ВПО „Нижегородский государственный университет”, Н. Новгород, 2008.

9. Alberti, R., Emmons, M. Your Perfect Right: Assertiveness and Equality in Your Life and Relationships (9th ed.). Impact Publishers, Californi, 1974/2008.

10. Bell, I., McGrane, B., Gunderson, J., Anderson, T. This Book Is Not Required: An Emotional and Intellectual Survival Manual for Students. Sage Publications, 2011.

11. Bishop, S. Develop Your Assertiveness (3th ed.), Kogan Page, London, 1996/2006.

12. Galassi, J., DeLeo, J., Galassi, M. & S. Bastien. The College Self-Expression Scale: A measure of Assertiveness. Behavior Therapy, 1974, №5, pp.165-171.

13. Gambrill, E., Richey, C. An Assertion Inventory for use in assessment and research. Behavior Therapy, 1975, № 6, pp.550-561.

14. Jakubowski, P., Lange, A. Responsible Assertive Behavior: Cognitive. Behavioral Procedures for Trainers. Research Press, Champaign, Illinois, 1976.

15. Moon, J. Achieving Success through Academic Assertiveness: Real life strategies for today's higher education student. Routledge, 2009.

16. Nelsen, J., Escobar, L., Ortolano, K., Duffy, R., Owen-Sohoski, D. Positive discipline: a Teacher's A-Z Guide: Hundreds of

Solutions for Every Possible classroom. Behavior Problem, Prima Publishing, 2001.

17. Paezy, M., Shahraray, M., Abdi, B. Investigating the impact of assertiveness training on assertiveness, subjective well-being and academic achievement of Iranian female secondary students. *Social and Behavioral Sciences*, 2010, № 5, pp. 1447-1450.

18. Salter, A. *Conditioned Reflex Therapy. The classic book on Assertiveness that began behavior therapy.* Wellness Institute, Inc., LA, 1949/2002.

19. Smith, J. *When I Saw No, I Feel, Quilty.* Bantam Books, New York, 1975.

20. Stoyanova, S. Validation of a test measuring the emotional intelligence. *Bulgarian Journal of Psychology*, 2010, № 1-4, c. 791-804.

21. Tavakoli, S., Lumley, M., Hijazi, A., Slavin-Spenny, O., Parris, G. Effects of Assertiveness Training and Expressive Writing on Acculturative Stress in International Students: A Randomized Trial. *Journal of Counseling Psychology*, 2009, №56 (4), pp. 590-596.

22. Tindall, J. *Peer Power. Becoming An Effective Peer Helper and Conflict Mediator.* Book 1 (4th ed.). Routledge, Taylor & Francis Group, New York, 1985/2009.

23. Varenhorst, B. *An Asset Builder's Guide to Training Peer Helpers: Fifteen Sessions on Communication, Assertiveness, and Decision-Making Skills.* Search Institute, Minneapolis, Minnesota, 2003.

КАЧЕСТВЕН АНАЛИЗ НА РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРОВЕДЕН МЕТОДИЧЕСКИ ЕКСПЕРИМЕНТ, ВКЛЮЧВАЩ ЕСКИЗНО ПРОУЧВАНЕ В ОБУЧИТЕЛНИЯ ПРОЦЕС ПО ЖИВОПИС

Гл. ас. д-р Диана Захариева

ЮЗУ “Н. Рилски”, катедра „Изобразително изкуство“

diana_zaharieva@swu.bg

Qualitative analysis of the results of methodological experiment including study of sketches in the teaching process of painting

***Abstract:** The role of sketches in the teaching process of painting in the modern world has highly increased. In the postmodern artistic*

processes, dating from the last decades of the twentieth century, on one hand, the sketch increasingly starts acting as finished painting. This process has distinctly intensified in recent years. On other hand, in painting from nature, students create sketches that evolve into the final result of the creative-teaching process. The direction of methodical searches is related to strengthening the role of sketches performed by the students in the process of painting, and includes sketches of artists from different periods of art history as a tool for the development of their creativity. Through applying innovation in the experimental educational impact, we are pursuing the implementation of optimal development of students' painting skills in order to develop their creative personalities in the learning process of painting. In this paper we present the results of the study.

Key words: *color sketches, studies, figurative thinking, art of painting teaching methods, style*

Ролята на ескиза в обучението по живопис в съвременните условия е силно нараснала. От една страна, в постмодерните художествени процеси от последните десетилетия на XX век ескизът все по-често изпълнява функциите на завършена живописна творба. Този процес се усили видимо през последните години. От друга, при живописване от натура студентите създават ескизи, които прерастват в окончателен резултат от творческо-обучаващия процес. Посоката на методическите търсения е свързана със засилване на ролята на ескиза, изпълняван от студентите в процеса на живописване, както и с включване на ескизи на художници от различни периоди на история на изкуството, като средство за развитие на творческите способности. Чрез нововъведенията на експерименталното педагогическо въздействие, в учебния процес по живопис се търси осъществяване на оптимално развитие на живописните умения на студентите, за да се изградят като творчески личности в педагогическия процес.

В тази връзка включихме предварително изпълнение на цветни ескизи, чрез които студентите придобиват художествен опит, изследват и изучават натурата рисувайки, усвояват процеса на изграждане с художествени средства, стигат до резултати, съответстващи на изискванията за учебните постановки. Практическият опит от ескизите е необходим за последващото живописване по учебните задачи.

На базата на сравнителния метод се правят съпоставки на ескизи и художествени произведения по определени проблеми в структурата на пластическите образи, а също и между ескизи и етюдни

студентски работи, по предварително формулирани критерии в това изследване. Методът позволява да се изследва развитието на живописните умения и образно мислене в създаваните от студентите пластически образи в процеса на обучение.

За оценка на творческата продукция на студентите и анализа на ескизите и етюдите им вследствие на дидактическият експеримент, в настоящото изследване бяха използвани качествени критерии, формулирани от Емил Куков. Тези критерии се опират на спецификата на пластическия образ и неговата структура от шест пласта: материална въплътеност, фигуралност, конструираност, пространственост, семантика и комуникативност, пластична изразителност. Всеки един от тези критерии се оценява в скала от едно до шест [Куков, 2003:129-134].

Изследването е проведено за периода 2008-2012 г. с общо 152 студенти от специалностите „Педагогика на обучението по изобразително изкуство” – 76 и „Промишлени изкуства – мода” – 76, обучаващи се по еднотипна програма, разпределени в експериментални и контролни групи, представени със 767 живописни творби, от които 298 ескизи и 294 етюди на експерименталните групи и 175 етюди на контролните групи.

На студентите от експерименталните групи бе приложен методически модел с включени в обучението анализ и интерпретация на художествени произведения, и изпълнение на предварителни цветни ескизи. Чрез съпоставката на ескизите с етюдите на студентите, които по желание направиха предварителни цветни ескизи, а също и етюдите на студентите от експерименталните и контролни групи, имаме възможността да проверим ефективността на използваните методически похвати в проведеното изследване.

Творбите се оценяват спрямо поставените задачи, като се отчита основният метод на работа: живописване по натура. Тези резултати се проследяват чрез анализа на отделни качества в разглежданите студентски произведения. Получените в края на творческата и педагогическата работа живописни творби, по зададените постановки и предварителните цветни ескизи, се обработват с отчитане на изведените по-горе качествени критерии и количествени параметри.

Етюдите на студенти от първи и втори курс на специалностите „Педагогика на обучението по изобразително изкуство” и „Промишлени изкуства – мода”, пожелали да направят и по един предварителен цветен ескиз, представляват солиден емпиричен материал за изследване. Сравнението между живописната продукция на студенти, които са работили ескизи и на тези, които не са работили,

както и сравнението между живописни работи на един и същи студент, които са създавани със или без предварителни ескизи, изявява качества, чрез които може да се проследи въздействието на ескиза в хода на учебно-творческия процес. В таблица №1 са проследени резултатите от всички последователни постановки в рамките на първи и втори курс.

Таблица №1. Обобщени резултати от всички постановки на експериментални и контролни групи, на ескизи и етюди по отношение на материална въплътеност, фигуралност, конструираност, пространственост и пластична изразителност:

<i>Раздел I, II и III Постановки 1-5</i>		<i>Специалност ПОИИ и ПИМ Курс I и II</i>			<i>Година 2008-2012</i>	
Групи	М. В.	Ф.	К.	Пр.	Пл. изр.	Ср. оцен.
Експериментални - ескизи	4,6	4,38	4,67	4,55	5,18	4,68
Експериментални - етюди	4,93	4,74	4,99	4,98	5,30	4,99
Контролни етюди	– 4,12	3,98	4,26	4,12	4,54	4,20

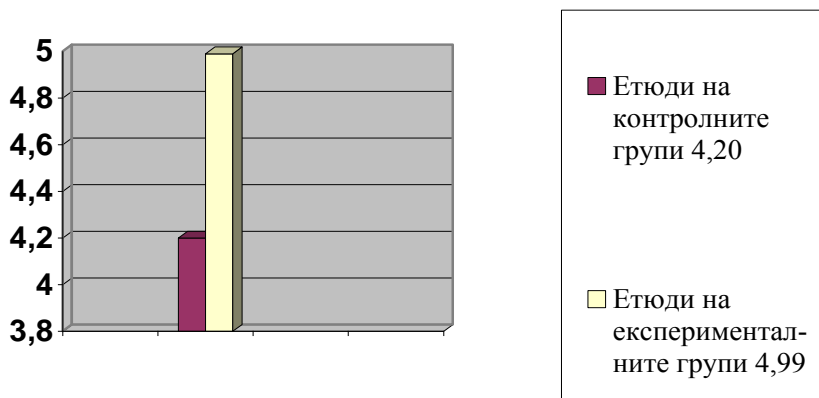
При анализа на таблица №2, която показва проявата на типовете при студентите по отношението „ескиз-етюд” прави впечатление, че при половината от тях, съставляващи 50% и определени като I тип, етюдът се явява като естествено надграждане и продължение на ескиза, вследствие на натрупания предварителен опит образът се доразвива и обогатява чрез умело използване на живописни изразни средства. При студентите от II тип, които са 26%, етюдите се различават съществено от ескизите, налице са различни живописни решения и нова образност, вследствие на проявен творчески подход и развито образно мислене. При III тип, който съставлява 24% от студентите, се съчетават качествата на I и II, забелязват се както надграждане в изпълнението на етюда, така и реализиране на нови живописни решения, като някои от качествата на ескиза се повтарят в етюда, други се променят в посоки, различни от заявените до този момент. Налице е художнически подход при изграждането на пластичните образи.

Таблица №2. Процентно представяне на типовете студенти, участващи в експерименталните постановки:

Раздел I, II и III Постановки 1-5	Специалност ПОИИ и ПИМ Курс I и II	Година 2008-2012
Типове	Брой студенти	Проценти
I тип	143	50 %
II тип	75	26 %
III тип	69	24 %

Тази диференциация по типове даде допълнителна информация за качествата на студентската живописна продукция, реализирана в хода на учебния процес и бе възможна благодарение на експерименталния методически подход, приложен в хода на това изследване.

Диаграма №1. Крайни оценки по критерии между етюди на експерименталните и етюди на контролните групи, по всички постановки:

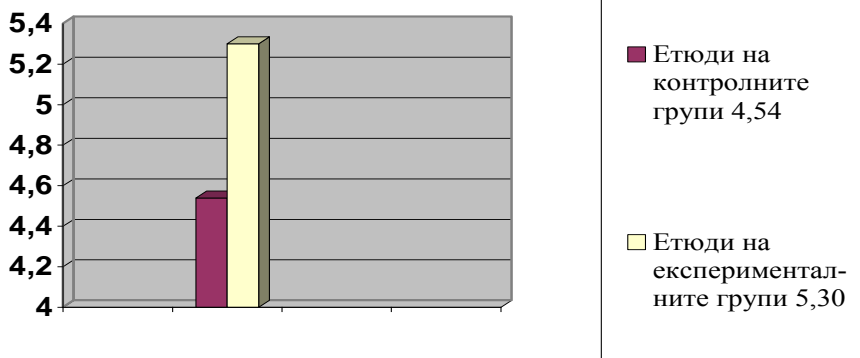
Разлика 0,79

От данните в таблица №1 и диаграмите се вижда, че стойностите на отделните качества, имащи отношение към развитието на живописните умения и образно мислене, при резултатите от всички постановки на студентите от експерименталните групи са по-високи, в сравнение с тези на контролните. Сравнението на базата на всеки отделен критерий – „материална възплетеност“, „фигуралност“, „конструираност“, „пространственост“, „пластична изразителност“ –

между всички получени резултати от етюдните постановки на експерименталните групи, и всички получени резултати от етюдите на контролните, сочи сравнително устойчиви стойности на нарастване (диаграма №1). Средната разлика за всички показатели между етюдите на експерименталните и контролните постановки е 0,79. Тя е статистически значима по отношение на скалата, приета за оценяване на резултатите от работата. Разликата от 0,81 по критерия „материална въплътеност“ при етюдите на експерименталните и контролни групи е в резултат на предварително натрупания опит на студентите от експеримента и показва по-голямата степен на материална завършеност (владее на техники и материали), позволяващи в повечето случаи произведението да съществува самостоятелно. При критерия „фигуралност“ разликата от 0,76 показва нарасналите възможности на студентите от експерименталните групи да предават характерните белези на предметните конфигурации, включени в постановките. Разликата при критерия „конструираност“ от 0,73 е показател за качествата на етюдите, реализирани в експеримента, включващи композиране на елементи и обвързването им със състава на композицията, постигане на единно конструиране на живописната предметност. Разликата при критерия „пространственост“ от 0,86 е значителна в полза на студентите от експерименталните групи и включва по-доброто пространствено изграждане на постановката чрез цвят и осмисляне на пространственото решение като пластичен изказ.

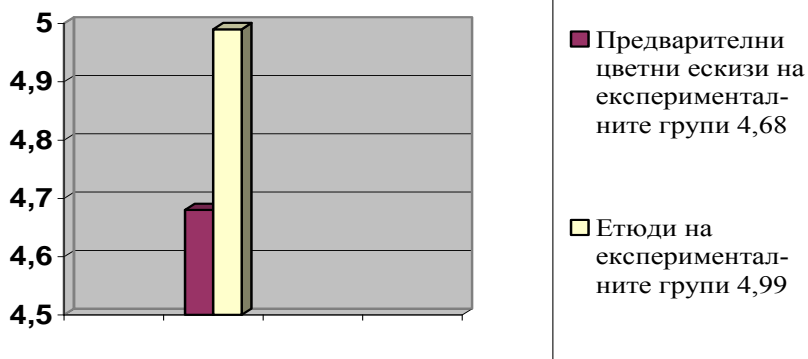
Получената разлика при етюдите на експерименталните и контролни групи по отношение на критерия „пластичната изразителност“ е 0,76 (диаграма №2), което означава, че тя е по-забележима в творбите на експерименталните групи, а също така се свързва и с преминаване в по-високо ниво по отношение на проявена творческа артистичност, развити живописни умения и образно мислене. Другите два критерия: „семантика“ и „комуникативност“, са във взаимовръзка с гореспоменатите и зависят от всеки един от тях, но се характеризират вербално, като се разкрива смисълът, който съдържат и възможностите да бъдат разбрани. Прави впечатление, че творбите на студентите от експерименталните групи са по-съдържателни и смислово натоварени, и с по-големи възможности да бъдат възприети.

Диаграма №2. Крайни оценки по критерия „пластична изразителност“ между етюди на експерименталните и етюди на контролните групи, по всички постановки:

Разлика 0,76

Диаграма №3. Крайни оценки по критерии между ескизи и етюди в експерименталните групи по всички постановки:

Разлика 0,31

Разликата от 0,31 по отношение на ескизи и етюди в експерименталните групи (диаграма №3) показва влиянието, което са оказали ескизите върху етюдите при едни и същи студенти, като този резултат е обобщен по всички критерии, но има отношение най-вече към качеството „пластична изразителност“ и проявата му в творческите възможности на участниците в експеримента да създават пластически образи.

В резултат на създаваните ескизи, последвалите ги етюди придобиват ескизен характер и се работят за по-кратко време. В тях доминират съществени характеристики на натурните обекти в постановката (обща пропорция с набелязани основни светлосенъчни и цветови съотношения, и обемно-пространствени градежи). В повечето случаи етюдът придобива художествени качества, изяви по-силно, отколкото в случаите на работа без ескизи. Създаването на предварителни цветни ескизи развива усет за цялостно изграждане на творбата (формата, конструкцията, светлосянката и пространството с живописни средства); за извличане на „същественото в натурата“; развива качества и способности за емоционално реагиране на естетическите качества в натурната композиция; създава увереност, спомага начинаещите живописци да се „освободят“ от страха (респект от точно изобразяване на натурата), развива смелост за превъзможване на плахостта при изграждането; стимулира проявата на „лично отношение“ с използването на подходящи изразни средства и предпочитана „художествена деформация“, спомага да се акцентира върху характерното и значимото в изобразяваната натура, т. е. да се интерпретира натурата „творчески“, с подходящи художествени средства, а не просто да се „копира“. Тези качества се явяват необходими на студента, изучаващ изобразително изкуство и за формирането му като художник.

Експерименталните методически постановки в обучението по живопис, включващи описание, анализ и тълкуване на пластически образи (ескизи и живописни творби) в репродукции и оригинал, като органична част на работата, имат положителен ефект в педагогическите процеси. Използваните в обучението методически похвати развиват образното мислене и живописни умения на студентите, като усилват творческите им резултати. Особено отчетлив е позитивният ефект на натрупването. Студентите, обучавани по експерименталната методика, показаха по-добри резултати по отношение на пластичното изграждане на крайната учебна творба. Наблюденията и анализите на живописните постановки показват, че предварителните ескизи имат своето място в методиката на преподаване на живопис, благоприятстват и оптимизират крайните резултати, вследствие на което последващите ги етюди са по-цялостни и експресивно изградени, по-свежо и убедително живописно моделирани, по-добре композирани. Опитът, натрупан от предварителното проучване, се оказва определящ при успешното изграждане на етюдите. Независимо че работят етюд, оставащ като цяло подчинен на определени учебни задачи, мотивацията, усилвана чрез включване на цветен ескиз и ин-

терпретацията на произведенията, прилагани в предварителния етап на творческата работа, стимулира стремежа към естетическа завършеност.

Нашите очаквания са, че системното запознаване с ескизи (в рамките най-вече на обучението по история на изкуството) и придобиването на навици за работа чрез предварителни ескизи, ще направи по-резултатно обучението по живопис в университетските художествени специалности.

Литература:

1. Куков, Е. Обучение по живопис в университета. Благоевград, Университетско издателство „Неофит Рилски”, 2003.

2. Куков, Е. Въведение в живописа. Система на обучение по живопис в университета. Благоевград, Университетско издателство „Неофит Рилски”, 2009.

3. Христова, Н. Теория на изкуството като теория на пластическия образ. София, Карина М, 1998.

4. Юбилеен сборник „Тридесет години катедра „Изобразително изкуство” в Югозападен университет „Неофит Рилски”. Благоевград, Университетско издателство, 2009.

АКТЬОРЪТ КАТО ОСНОВНО ИЗРАЗНО СРЕДСТВО НА РЕЖИСЬОРА

Ch. Prof. Milena Aneva

Faculty of art Department Move, theatre and television art

The actor as the main vehicle of director

Summary: The actor is material to create a stage picture. Unlike other arts actor (in the creative process) is both a painter and artist-material from which the artist creates the image. The actor must play with his material (self) image conceived by him together with the director. So we have as detailed a manner to justify, to draw in his fantasy image that needs to play, to understand his inner peace, to understand based on what actually under the influence of what causes this his inner peace, its mental qualities have arisen and evolved, and finally "see" his appearance, ie to find dick form of expression which most fully expressive and will match the image created by us for that

image. By arrange and understand the image, so to say to explain it in words: we want it to be as thick, clumsy, good-natured, silly, the edi what your age, deals with what edi job, etc. Further, we strive to get closer to live with the image, we invent his past: how grew up with, what was his childhood, how he loved a girl wanted to marry her, but she married another, what went to another city, how his parents died and he was left alone, etc.

Много режисьори мислят, че професията им е да викат и крещят по нещастните актьори и по всичко живо в театъра, но истината е, че ако режисьорът не умее да създаде своята „армия” от съмишленици, неговият спектакъл ще бъде меко казано „анорексичен”.

Никита Михалков каза на една среща със студенти от НАТФИЗ, че режисьорът трябва да се постеле като червено килимче пред актьора, за да може той да мине по него. Защото в крайна сметка актьорът е основното изразно средство на режисьора. Режисьорът, за да подсети, да разясни на актьора кое е по-вярно, кое е по-близко до необходимото тълкуване на образа, трябва да умее с няколко штрихи, ако думите не са достатъчни, да покаже на актьора какво не му достига за овладяване на образа или какво му пречи.

Ето защо режисьорът (по възможност) трябва сам да притежава всички свойства, които ние изискваме от актьора. Той трябва да умее да „играе” всички роли – и мъжки, и женски, да е много добър психолог, да бъде авторитет във всички области, особено по отношение на вкуса, да притежава колкото се може повече знания, да издига културното ниво на целия колектив, с който работи, да го учи и същевременно той да се учи. Режисьорът трябва да обича актьора, да не му натрапва интонации, да не налага против волята му своите багри, а да подсказва на актьора, да го напътства, така че той като че ли сам да намира нужната форма на действие. Режисьорът трябва да зарази актьора със своето тълкуване на ролята, да покаже и подсказва със своето „показване” какво трябва да се търси за образа, да съумее да убеди и да запали актьора за дадена работа, все едно – голяма или малка, защото и малката, но добре и грижливо направена роля, може да се обича така, а понякога и повече, отколкото тъй наречената „централна” роля.

Същевременно режисьорът трябва настойчиво да се стреми да постигне необходимия рисунък и извявяване на онази идея на представлението, която предварително е набелязал заедно с участниците в него.

Актьорът е материал за създаване на сценичния образ. За разлика от другите изкуства, в творческия процес той се явява едновременно творец-художник и материал, от който художникът създава образа.

Актьорът трябва да възпроизведе с помощта на своя материал (себе си) образа, замислен от него заедно с режисьора. За това ние трябва колкото се може по-подробно да оправдаем, да нарисуваме в своята фантазия, образа, който трябва да играем, да разберем неговия вътрешен мир, да разберем въз основа на каква действителност, под въздействието на какви причини, тоя негов вътрешен мир, неговите душевни качества, са възникнали и са се развивали, и накрая „да видим” външността му, т. е. – да намерим оная форма на изявяване, която най-пълно и изразително ще съответства на създадената от нас представа за дадения образ. Като уговорим и разберем образа, така да се каже го обясняваме с думи: искаме например той да бъде дебел, тромав, добродушен, глупавичък, на определена възраст, да се занимава с определена работа и т. н. По-нататък, като се стремим да се приближим, да заживеем с образа, ние измисляме неговото минало: как с расъл, какво е било детството му, как е обикнал едно момиче, искал е да се ожени за нея, а тя се омъжва за друг, как заминава за друг град, как умират родителите му и той остава сам и т. н.

Такава жизнена картина на образа го сродява с актьора, прави го още по-близък и понятен и, свикнал с него, актьорът трябва в репетициите да заживее с него органически. Замисленият образ трябва някак да оживее у него.

Процесът на работата над образа при упражненията, като че ли е процес на навлизане на актьора „в кожата на действащото лице”. Докато не почувства, че тя му „приляга”, дотогава всичко ще бъде несръчно и работата не може да се смята за завършена.

Следователно в процеса на репетициите (след разбора и оправдаване на вътрешните черти на образа) възникват съответните изисквания към актьора.

Как ли не са се опитвали преподавателите от театралните училища да обучават младите актьори и режисьори! Но винаги никога не са могли да достигнат опитността и уменията, които се натрупват единствено с практика.

Методите, по които ние преподаваме на бъдещите актьори и режисьори, се основават преди всичко на наследството, оставено ни от Станиславски. Тази система е добра за днешния театър, но сякаш е насочена повече към актьора, а режисьорът, който би следвало да бъде основният провокатор, сякаш го пропускаме.

Ако обърнем вниманието си към обучението на режисьорите, ще видим, че то е доста „формално”. В процеса на обучение те практически не работят с реалния и основен материал на тяхното творчество. В повечето случаи те работят със свои състуденти от актьорските класове. В такива условия не бива да говорим за възпитаване на качества на ръководители, не можем да говорим за изграждане на авторитет, не може да се натрупа опит в работа с много и различни хора.

В идеалния вариант студентите, завършващи режисура, имат зад гърба си един или повече добри откъси и дори и спектакъл на сцената на учебните театри, но нито един реален спектакъл. И от там нататък, попадайки в реална ситуация в професионален театър, те се оказват напълно безпомощни. А студентите, които завършват актьорско майсторство, имат по няколко роли, направени с помощта на преподавателите, режисьорите, и в идеалния случай – дипломния си спектакъл.

Нужно ли е да споменавам, че дори в НАТФИЗ учебните сцени не достигат и бъдещите режисьори не се срещат с всички технически служби, които все още съществуват в професионалния театър. За това режисьорите, които завършват дори НАТФИЗ, са безупречно подготвени само теоретически, а за практиката те са крайно неподготвени и за това свидетелстват несръчните спектакли на младите.

Всеки от нас е виждал много интересни спектакли, които са оставяли дълбок отпечатък в съзнанието му. Обясненията за това могат да бъдат много. Да сме се припознали с идеята на пиесата. Спектакълът върно и талантливо според нас да е прочел произведението. Случило се е съчетание на прекрасен текст и талантлива актьорска игра. И накрая – прекрасно сценографско решение и брилянтни режисьорски хрумвания.

Често се случва да изпитваме по-дълго естетическо удовлетворение, когато не можем да отделим в съзнанието си отделните елементи, наслаждаващи се в художествената цялост на спектакъла. Впечатлението от него е такова, че не можем да мислим откъснато само за пиесата или само за актьорите, или отделно за работата на режисьора и художника. Лично за мен такива спектакли са „Сън в лятна нощ” и „Бурята” на Александър Морфов, „Нирвана” на Маргарита Младенова и „Апокриф” на Маргарита Младенова и Иван Добчев.

Дух – това е атмосферата на спектакъла.

Когато той е плод на целия екип, самостоятелните творци престават да ни интересуват; когато техните усилия се слоят в един-

на, обща хармония, тогава спираме да различаваме отделния труд и се отдаваме на своите асоциации и творческо въображение, а те от своя страна дообогатяват случващото се на сцената.

Точно тук възниква най-скъпоценното сливане на сцената и зрителната зала: публиката твори заедно с актьорите. Но това се случва, само когато зрителят спре да мисли за отделните творци, работещи по представлението.

Дори театралните специалисти не могат да видят къде и как се заражда духът, атмосферата, на конкретния спектакъл. Това се случва някъде между първия прочит на пиесата и генералната репетиция.

Ако старателно опиша някои от сполучливите ми спектакли, по всяка вероятност моите решения на откъсите, мизансцените и дори образите ще са спорни за други колеги и това е съвсем нормално. Поставям пред себе си скромната задача да възбудя режисьорската и актьорската творческа мисъл и да я насоча в работата над целия спектакъл.

Изграждането на художествената цялост на спектакъла е най-важното за режисьора и за основния израз на неговото изкуство – актьора. Това е един тежък процес, който за жалост не винаги е с успешен край. Това е дълъг път, който ще се опитам да разгледам.

Ако зрителят се интересуваше единствено от крайните резултати от ставащото на сцената, то класическият драматургичен материал изобщо няма шанс да попадне на нея. Но публиката продължава да гледа „Хамлет“ не само и не толкова заради сюжета и текста на Шекспир, а заради субективността на процесите, които водят до познатите резултати (като труповете на финала). Зрителите ще продължават да ходят на театър, за да видят Хамлет в изпълнение на Лорънс Оливие или на Смоктуновски, на Висоцки или на Стефан Данаилов, на някой японски, нигерийски или американски актьор, именно заради онези „очаквания за действие“, които се оправдават във и чрез индивидуалността на творческия процес у актьора, като противовес на обективността на „осъщественото действие“ във вече познатия драматургичен материал.

„...Определени театрални култури в света използват друг пластичен език, различен от езика на Европа, те се подчиняват на свой условен, съкратен, дълбоко зашифрован текст, при който една фигура, ситуация, жест и т. н., благодарение на традиционните канали за съобщаване на информация между създател и потребител, стават на определена степен общозначими и разбираеми“ (2, стр. 20-21). Но това съвсем не означава, че тези култури пренебрегват същността на

театъра. Защото всеки театър, независимо от традиционните или националните си особености, в крайна сметка създава действителност, а самата действителност – житейска или театрална, е процес. Бихме могли да посочим и крайните примери на някои традиционни театри, като японския театър „Но”, в който векове наред нищо не се променя – нито черта от грима, нито стъпка от мизансцена, нито тон от интонацията, нито сантиметър от жеста, – но зрителите идват и гледат именно заради процесуалното присъствие на актьора в обстоятелствата и за личното му майсторство в художественото усъвършенстване на вече достигнатото от предишните поколения изпълнители. Театър – не така динамичен в исторически аспект, но създаващ за познавачите си именно художествено очакване на доведените до съвършенство детайли и действия, за което говори Майерхолд, а не осъществяването им „под индиго”. Зрителят съвсем не се интересува от крайния резултат, а от онази специфичност на процеса по разкритието на характери, тема и идея, която единствено личността на твореца, онази „неукротима потребност да се преобразиш сам, един демоничен порив да се саморазкриеш” (3, стр. 25), може да даде дори в познатия сюжет, в позната концепция дори, но никога не и в познати приспособления, във втръснали форми или банализирани образи!

Литература:

1. Добрев, Чавдар. Драматични идеи и театрална методология. Наука и изкуство, С., 1984.
2. Кристи, Георг. Възпитаване на актьора по школата на Станиславски. Наука и изкуство, С., 1971.
3. Ринхард, Макс. Театърът – идеал и действителност. Наука и изкуство, С., 1986.

ФОРМИРАНЕ НА ИНСТИТУЦИОНАЛНАТА СРЕДА ЗА РАЗВИТИЕ И ИЗПОЛЗВАНЕ НА ЧОВЕШКИЯ КАПИТАЛ

Гл. ас. д-р Станка Ринкова
ЮЗУ „Неофит Рилски”, катедра „Социоекономика
и икономически теории”

***Abstract:** One of the key factors for sustainable economic growth is the formation, the condition and the use of human capital. The paper*

gives an overview of the various theoretical and methodological approaches for the study of human capital. There is a need for conducting a systematic state policy and the creation of effective institutional structures for quality manufacturing of human capital. The main factors for the formation of the institutional environment for the development of the human capital in accordance with the requirements of the information society are analyzed.

***Keywords:** human capital; formation, development and utilization of human capital ; institutions; institutional structures and organizations; institutional environment.*

ВЪВЕДЕНИЕ

В епохата на икономика на знанието все по-нарастващо значение за конкурентоспособността и просперитета на всяка страна имат човешките ресурси. Те са един от факторите за ускорен икономически растеж, който принцип е заложен и в Стратегия ЕВРОПА 2020. Все повече човекът се превръща в цел и средство за социално-икономическото развитие. В контекста на тези основни постановки с настоящата разработка си поставяме за цел да анализираме механизмите за установяване на обективно необходимите елементи на институционалната среда, за да се формира, развива и използва човешкият капитал на микро- и макрониво най-ефективно и рационално. Актуалността на тези проблеми произтича от следните обстоятелства: все повече нараства интересът на научни и то интердисциплинарни изследвания към поведението на човека, формира се т. н. „нов модел на човека”, публикуват се изследвания, с които се доказва високата степен на корелационна зависимост на образованието (въобщо качествените параметри на човешкия капитал) и икономическия растеж на страната, както сочи И. Зарева [1,34]. Страната е в период на социално-икономическа трансформация, на икономическа и институционална промяна и преходът към пазарна икономика неотложно и необходимо предполага формиране на институционалната среда, необходима за „производството”, функционирането и използването на човешкия капитал. Тези елементи ще имаме предвид при употребата на понятието „възпроизводство на човешкия капитал”. Този процес е част от изграждането на институционалната структура в обществото. На основата на тези предварителни уточнения ще проследим накратко възникването на теорията за „човешкия капитал” в икономическата наука, след което с прилагането на неокласическия и институционален подход ще анализираме процесите, проблемите и възможните решения за формиране на институционална среда, в ко-

ято човешкият капитал да се развива така, както повеляват изискванията на XXI век.

1. Теорията за човешкия капитал – кратък исторически преглед.

Формирането и развитието на теорията за човешкия капитал в икономическата мисъл е резултат на много сложен комплекс от социално-икономически фактори в историческото развитие на човешката цивилизация. За първи път понятието „човешки капитал” в съвременното му тълкуване се използва през 1958 г. от Дж. Минцер в статията „Инвестиции в човешкия капитал и персоналното разпределение на дохода”. Тук той обяснява различията в получаваните доходи, като резултат от различното образование на работещите. През 1960 г. Т. Шулц, в обръщение към Американската икономическа асоциация с лекцията си „Инвестициите в човешкия капитал”, поставя началото на активни изследвания в областта на икономиката на образованието (по А. Казаков-[2, 12]). А Хари Бекер със своята книга „Човешкият капитал”, публикувана през 1964 г., поставя началото на универсалната теория за човешкия капитал. Днес тази теория е една от най-популярните изследователски програми, отдавна е включена в университетски курсове и се радва на изключителен изследователски интерес от различни позиции, научно-методологически подходи и изследователски инструментариум. С тази теория се обясняват зависимостите на доходите на микро- и макроравнище, на брутният вътрешен продукт и икономическата стабилност, на ефективното използване на човешките ресурси, на знанията, уменията, здравния статус на хората, на достъпа до информация и демографските процеси.

Ако трябва да бъдем по-точни, в икономическата мисъл още в предкласическия ѝ период има идеи за това, че хората са част от богатството на обществото. Уилям Пети прави първите опити да оцени в парична стойност човека, загубите за държавата от болестите, убитите във войните и миграцията. Така той поставя в зависимост общественото богатство от величината на човешките ресурси. Този подход има място и днес, когато се определят икономическата и социалната ефективност за отделните индивиди и обществото от инвестициите в образованието, здравеопазването, от активната емиграция и пр. В класическата икономическа теория на А. Смит в „Богатството на народите” се прави аналогия между машините и хората, а развитието на човешките способности се разглежда като своеобразна инвестиция [6, 107]. Но авторът подчертава, че знанията, майсторството и опитът стават капитал само в случай, че бъдат

приложени. Жан Б. Сей предлага разходите за образование и възпитание с цел да се формира човешкият капитал, да се включват в активите на предприятията. Този подход е актуален и днес. А Дж. Ст. Мил пише, че „самото човешко същество не е капитал. Човекът е цел, заради която богатството съществува. Но придобитите способности, които се прилагат в трудовия процес, с пълно основание може да отнесем към категорията капитал” [2,13].

Алфред Маршал – представител на неокласическата икономическа теория, има особен принос в теорията на човешкия капитал. Той доказва наличието на положителни външни ефекти и социални ценности от високопроизводителния труд на образования човек и твърдението, че човек е мотивиран да натрупва персонален капитал под формата на образование – така, както инвестира и в материални активи. Тук става дума за очакваната възвращаемост от вложенията в образованието [4, 112].

Едва в средата на XX в. се поставят солидни основи на теорията за човешкия капитал. Непрекъснатата трансформация в икономиките на развитите страни, преходите от един тип икономически структури към друг изискват да се осмисли значението на знанията и уменията на хората за икономическия прогрес. Така възниква и теоретичната основа на икономиката на знанието, с което се обосновава и доказва, че най-проспериращите икономики са тези, които инвестират и развиват знанието. Джон Кендрик – американски икономист, в своята книга „Съвкупният капитал на САЩ и неговото формиране” определя богатството и капитала като способност в продължение на определен период от време да се създава продукт и доход. Той разделя съвкупния капитал на веществен и невеществен. Разходите за здравеопазване, образование и преместване на работната сила Дж. Кендрик отнася към невеществения човешки капитал, въплътен в хората [3, 8].

При разработката на теорията на човешкия капитал от Х. Бекер се прилага икономическият подход, основан на принципа на рационалност и оптимизиране на икономическото поведение на индивидите. В своята книга „Човешкият капитал” (Human Capital), публикувана през 1964 г., той определя човешкия капитал по подобие на физическия: в човешкия капитал може да се инвестира чрез образование, обучение, медицинско обслужване. Той подчертава и двупосочната връзка между човешкия капитал и икономическия растеж. Повишаването на образователното равнище, т. е. на човешкия капитал, води до повишаване на икономическия растеж, но и обратно – и икономическият растеж обуславя усъвършенстване на образование-

то, твърди Бекер [7,10]. Трябва да посочим и редица други автори с принос към теорията за човешкия капитал: Л. Търоу с „Инвестициите в човешки капитал” – 1970 г., Боуен Н. И. – „Инвестициите в човешки капитал и икономическия растеж” – 1968, Ървин Фишер „За същността на капитала и дохода”.

Основната идея на теорията на човешкия капитал е, че хората притежават знания, умения и качества, които могат да бъдат определени като капитал и разходите за образование, обучение, здравеопазване и т. н. да се разглеждат като инвестиции в човешкия капитал – И. Зарева [1,19]. По своята същност човешкият капитал се представя като субстрат от знания, компетентност, умения, мотивация, здраве и опит, но той се придобива в рамките на жизнената дейност на индивидите, подчертава А. Казаков [2, 13]. Трябва ясно да се разбира, че за разлика от другите форми на капитал, човешкият е свързан с личността и не може да бъде отделен от нея. Неговата стойност зависи от способността на хората да прилагат познанието. Според определение на ОИСР, човешкият капитал – това са познанията, уменията, компетенциите и качествата на индивидите, които спомагат за личното, социалното и икономическо благосъстояние.

2. Институционалната среда за формиране и развитие на човешкия капитал – фактори, проблеми и възможни решения.

Човешкият капитал има една особеност, която е свързана с вземането на решения за неговото производство и прилагане. Например образованието е личен избор и решение на индивида. Придобиването на човешки капитал създава ползи (изгоди) сега и в бъдеще време, както за отделния човек, така и за фирмата, която ползва този човешки капитал, а и за обществото. Този синергетичен ефект, който възниква в мащабите на фирмата и държавата анализира Р. Лукас [8,27]. Той изследва ситуацията, при която производството във всяка фирма зависи от запасите на човешки капитал на неговите работници, а също и от средния размер на човешкия капитал в обществото.

Натрупването на човешки капитал на индивидуално равнище, а също и на фирмено равнище, не може самостоятелно да се превърне във фактор за икономически растеж. Тук е необходимо да приложим именно системния подход при анализа на процесите за формиране и развитие на човешкия капитал и на макроравнище. Това ни помага да установим механизмите за функциониране на всички звена – на индивидуално, фирмено и макрониво, за да се отстранят диспропорциите и противоречията между различните страни на процеса на формиране, развитие и потребление на човешкия капитал. Иновационният тип развитие на икономиката и определящото значение на

човешкия капитал обуславят необходимостта точно и ясно да се определи ролята на държавата и нейните институционални механизми, за да функционират ефективно отраслите, в които се формира човешкият капитал: образование, здравеопазване, култура, екология, институциите на пазара на труда. Основните субекти за формиране и развитие на човешкия капитал на макроравнище са държавата с нейните органи – законодателна и изпълнителна власт, образователните структури, тези за здравеопазването, култура и други, които предлагат публични блага, както и самите фирми, потребители на човешки капитал. Както подчертахме, човешкият капитал се формира в резултат на инвестиции и натрупване у човека на определен запас от знания, здраве, навици, способности, мотивация, които целенасочено се използват в различните сфери на общественото възпроизводство.

Процесите на формиране и развитие на човешкия капитал съдържат много широк спектър от взаимоотношения между различни субекти – публични и частни, и те са относно демографското състояние и миграцията, образованието, здравеопазването, заетостта и доходите и т. н. Всичко това прави изключително сложна задачата за изработване на механизми, които да регулират формирането и развитието на човешкия капитал. Смятаме, че за решаването на този проблем е необходимо да приложим инструментариума на институционалната икономическа теория. В неокласическата икономическа теория не се отделя внимание на институционалната среда, в която действат икономическите субекти. Основните преимущества на институционализма като метод на научното познание и изследвания са, че се създават рамкови условия за постигане на ефектите в развитието на икономиката. Този междудисциплинарен подход включва разумно съчетаване на принципите на неокласицизма рационалност и ефективност, с тези на социологията, правото, политологията. Именно в институционализма, в качеството на механизъм за постигане на предварително определените цели и задачи за социално-икономическото развитие, се разработва концепцията за институционалната среда. Тя е един от основните елементи за намаляване на неопределеността, тъй като чрез нея се създават рамкови условия, „правилата на играта”, законовите основи на функциониране на икономическата система. „Институционалната среда – пише Д. Норт, е съвкупност от основополагащи политически, социални и юридически правила, които образуват базата за производство, размяната и потреблението на благата” [5, 23]. Институционалната среда – това са законодателните основи на държавата (цялата правно-нормативна система), това са

институционалните структури (организации, асоциации, предприятия и пр.), а също и социално-икономическите механизми за координиране взаимоотношенията между хората (пазара и политическите избори). Всичките социално-икономически и политически институции обуславят мястото и ролята на отделния човек в обществото, влияят върху неговото поведение, избор и действия, в рамките на приемливи за обществото параметри. Но човекът взема решения (например какво образование да получи, професия, лечение, месторабота и пр.), като се ръководи от вътрешни, индивидуални мотиви. Институционалната среда включва два основни елемента. Първо, това са правилата, установени с действащото законодателство и второ – това са самите организации и учреждения, в които се извършва производството и се прилага човешкият капитал. Обществените институции присъстват реално във всички области на човешкия живот и оказват влияние на формирането на човешкия капитал. Процесът на възпроизводство на човешкия капитал на етапите на формиране, развитие и използване, е под влияние на формалните и неформалните институции: държавата, общините, пазарите, фирмите, семейството, стереотипите на поведение.

Формирането на човешкия капитал е процес на целенасочено въздействие на социално-икономическите институции, в резултат на което от човека се получават знания, умения, формират се способности и се поддържа здравен статус, което му позволява да се реализира на пазара на труда. Развитието е процес на закономерни изменения, преход от едно състояние на личността в друго – натрупване на знания и подобряване на професионално-квалификационните умения, постъпване на работа, която съответства на полученото образование и т. н. Развитието е резултат от въздействието на социално-икономическите институции върху личността, в резултат на което се подобряват количествените и качествени характеристики на човешкия капитал.

Институционалната и икономическа промяна у нас е съдържанието на прехода от административно-командна към пазарна икономика. Формирането на институционална среда е дълъг и сложен процес, особено в отраслите и дейностите, където се формира основно човешкият капитал. Основанията за това са, че реформите в образованието и здравеопазването не са приключили. Еволюционните промени, които се извършиха, доведоха до преобразуване на някои институции и създаване на нови (законали, организации, учреждения). Често в различни национални стратегии се декларира, че основните направления в социално-икономическото развитие са повишаване

качеството на живота на населението чрез развитие и ефективно използване на човешкия потенциал, техническо и икономическо реструктуриране на икономиката, повишаване на конкурентоспособността ѝ. Но за решаването на тези задачи е необходимо създаването на благоприятни условия и възможности за интелектуално и физическо развитие, за изпреварващо развитие на сферата на образованието, здравеопазването, културата, информационните и други видове услуги. В Националната стратегия за устойчиво развитие на страната до 2020 г. се посочва, че човекът е основната цел на социално-икономическото развитие, неговото развитие е мярката за зрелостта на обществото, на държавата и на нейните политики. И още: повишаване на благосъстоянието, преодоляване на бедността и намаляване на икономическото неравенство, подобряване структурата на потребление; приоритетно развитие на здравеопазването, образованието, науката, културата, които са най-важните сфери на духовния живот в обществото [10]. Тези социални императиви сочат към необходимостта от развитие и ефективно използване на човешкия капитал. Но ако сравним разходите, които се заделят у нас за тези социално значими отрасли (около 4% за здраве и образование от брутният вътрешен продукт), то всички твърдения за приоритетност на тези политики остава в кръга на пожеланията. В държавният бюджет за 2014 г. например за здраве се отделят 11.3%, за образование – 9.9, за отбрана и сигурност – 9.45, за държавни служби – 6.2% [9].

Както подчертахме и по-горе, институционалната среда е част от институционалната матрица, на чиято основа се извършва преходът у нас. Тя поставя в рамка разполагането и използването на ограничените ресурси, а също дава нови възможности за използване на съществуващите ресурси и създаване на нови такива. Тук ще посочим един пример. Дълго трябваше да се чака, за да се приеме (2012 г.) законът за публично-частното партньорство, който дава именно институционалната рамка за активни и ефективни взаимоотношения между публичния и частния сектор и то най-често при производството на блага за формиране на човешкия капитал.

Системният подход към формиране и развитие на човешкия капитал изисква разкриване на различни ресурси от формален и неформален характер (традиции, обичаи, семейни отношения) за институционалната среда и превръщането им в действащи. Трябва да се отчита и историческият фактор на предшестващото развитие. За развитието на човешкия капитал непрекъснато възникват потребности от нови институции, необходимост от промяна на действащи правила и норми. Има институции, които в началото спонтанно въз-

никват сами във вид на неформални правила, но постепенно се превръщат във формални такива – т. е. стават част от действащото законодателство. Състоянието на институционалната среда в отраслите за формиране и развитие на човешкия капитал не е на необходимото ниво, за да отговори на потребностите на информационното общество.

Известно е, че съществува взаимна неудовлетвореност между пазара на труда и образователния пазар. Изискванията на иновационната икономика към качествата на човешкия капитал нарастват. Но това доколко сега установената институционална система като законна рамка, организации и учреждения, може да осигури възпроизводството на качествен човешки капитал, съдържа основания за неудовлетвореност. Институционалната среда, в която се осъществява възпроизводството на човешкия капитал, не винаги създава съответните стимули за качествено възпроизводство. Например принципът в образованието „парите следват ученика” недостатъчно добре се вписва в стимулите за по-качествено образование. И друг пример: заплащането на личните лекари от Здравноосигурителната каса на брой записани пациенти, без да се прави връзка между изразходван ресурс и качество на здравната услуга. Високото ниво на бюрократизация, елементите на корупция и наличието на т. н. „статусна рента” в системата на публичните услуги също намаляват ефективността на институционалната среда. В рамките на институционалната система за възпроизводство на човешкия капитал понякога се наблюдават разногласия (да не използваме по-силната дума – противоречия) между различните подсистеми: разминаване в законовите норми, промени в различните закони на „парче”, наличие на празни, кухи норми. Не винаги законодателният орган, извършвайки промени в един закон, съобразява същите с действащи норми в други закони, съотносими към този закон. Затова в последните години с основание обществото поставя въпроса: „Доколко ефективен е законодателният процес у нас?”. В рамките на установената институционална среда може да поставим и друго противоречие. При използването на човешкия капитал в системата на общественото разделение на труда важно значение имат институциите на пазара на труда. Тяхното функциониране има за цел да се намалят транзакционните разходи за търсене на работа, установяване на ново работно място, придобиване на квалификация и пр. Особено активно трябва да бъде тяхното участие в процесите на продължаващото професионално образование.

В системата от институциите с пряко отношение към възпроизводството на човешкия капитал логично възниква и проблемът за

собствеността върху него. Това са въпроси, които са правно регламентирани у нас със Закона за авторското право и сродните му права. Само този аспект на институционалната рамка на формирането и използването на човешкия капитал е проблем за самостоятелно изследване.

У нас институционалната промяна се извърши и чрез усилен „импорт“ на институции (действащи правила и правни принципи) от редица развити страни. Този процес бе особено активен преди България да влезе в ЕС през 2007 г. и бе обективно обусловен и необходим. Но прилагането на готови, внесени отвън, институции създаде определени противоречия с тях и националните такива – формални и неформални. Например прилагането на делегираните бюджети за финансиране на образователните структури доведе до някои проблеми и големи различия във финансовия ресурс между училищата. Предвижданото прилагане на т. н. „дуална система“ в средното професионално образование също трябва добре да се адаптира, първо в съдържанието на нов Закон за професионално образование и обучение и след това да се подготвят институциите и организациите – училищата и фирмите, които ще имат отношение към прилагането ѝ.

Необходимо е да подчертаем и влиянието на глобализацията върху формирането, развитието и прилагането на човешкия капитал. Все повече човекът се осъзнава като „гражданин на света“. Това вече е възможно в условията на все по-голямата мобилност на хората, на развитието на информационните технологии. Така че институционалната среда за възпроизводство на човешкия капитал се интернационализира и глобализира.

Посочените от нас някои основни проблеми и противоречия в установената институционална среда за възпроизводство на човешкия капитал трябва да са основания за нейното развитие и усъвършенстване. Тези изменения трябва да имат постепенен, непрекъснат и еволюционен характер. По начало еволюционните процеси са доминиращи при институционалната промяна. Институционалните изменения на законовите рамки и поведението на организациите, които имат отношение към възпроизводството на човешкия капитал, трябва да стимулират прилагането и на пазарните принципи. По начало пазарните норми и правила осигуряват особена координация на дейността на индивидите, правят възможни сделките на пазарите и постигането на пазарно равновесие. Така се създават стимули за разширяване възпроизводството на човешкия капитал, като се появяват алтернативни субекти – частни училища, болници, предлагат се частни блага и др. Пазарните отношения и конкуренцията стават

вътрешно присъщи черти за това възпроизводство. Но известно е, че един от пазарните дефекти е „социалната недостатъчност” на пазара и затова държавата, като един от основните институти, който има отношение към възпроизводството на човешкия капитал, разработва и прилага критерии за достъп до образование, достъп до здравни услуги и други такива механизми.

Един от основните пазарни институти за формиране и развитие на човешкия капитал е институтът на икономическата свобода на субектите. Свободата тук означава съвкупност от правила и механизми за тяхната реализация, които предоставят на индивида възможност за самостоятелен избор при използване на ограничените ресурси с цел формиране, развитие и прилагане на човешкия капитал. Един от основните институти на икономическата свобода е правото на частна собственост. Развитието на социално-икономическите институти на икономическата свобода и частната собственост стимулира възникването и на още един институт – този на конкуренцията. При възпроизводството на човешкия капитал конкуренцията означава стремеж за предимство на отделния индивид при формирането на конкурентни предимства на собствения му човешки капитал и за постигане на възможности за най-ефективното им прилагане. Логично и обяснимо е поведението на младите хора да следват в престижни университети, да получат достатъчно знания и умения, с които да са конкурентни на пазара на труда.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В страната започналият процес на институционални промени продължава. Формирането на ефективна институционална среда за качествено възпроизводство на човешкия капитал е постоянен и непрекъснат процес. Необходими са ефективни законодателни промени и реформиране на жизненоважни сфери за социално-икономическото благосъстояние на човека. В настоящата разработка поставихме за обсъждане редица проблеми, една част от които са дискуссионни и могат да бъдат предмет на бъдещи изследвания.

Литература:

1. Зарева И. Човешкият капитал в България. Акад. издателство „М. Дринов”, 2010.
2. Казаков, Ат. Човешкият капитал. Издателство УНСС, С., 2001.
3. Кендрик, Дж. Совокупный капитал США и его формирование. М., 1978.

4. Маршал, А. Принципы политической экономии, т. 2. Прогрес, М., 1983.
5. Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономически резултати. 2000 г., изд. ЛИК.
6. Смит, А. Богатството на народите. С., 1983.
7. Becker, G. Human Capital; a theoretical and empirical analysis, with special reference to education. Second Edition NY, 1975, p.10.
8. Lucas, R. On the mechanics of economic development Journal of Monetary Economics, Juli, 1988.
9. www.minfin.bg – Министерство на финансите.
10. ЕВРОПА 2020. Стратегия за интелигентен, устойчив и приобщаващ растеж. Европейска комисия, 03.03.2010 г. www.mlsp.government.bg Национална програма за реформи на България и актуализирана Конвергентна програма от 2011 г.

ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ИЗПОЛЗВАНЕ НА КОУЧИНГА КАТО УПРАВЛЕНСКА ПРАКТИКА ЗА РАЗВИТИЕ НА СЛУЖИТЕЛИТЕ В ПУБЛИЧНАТА СФЕРА

Ас. д-р Олга Иванова Чорбаджийска

ЮЗУ „Неофит Рилски”, катедра „Публичноправни науки
и публичен мениджмънт”
olga_chorbadjiiska@abv.bg

***Резюме:** В настоящата разработка ще бъде направен опит да се анализират и открият възможностите за използването на коучинга като управленски инструмент и добра практика за обучение на служителите в публичната сфера. Разглеждат се и видовете коучинг, и етапите, през които преминават служителите в самия процес на развитие, цялостно усъвършенстване и самоусъвършенстване в организациите от публичната сфера.*

***Ключови думи:** управление, коучинг, обучение, развитие, организация, публична сфера, служители, усъвършенстване, самоусъвършенстване, мотивация, ефективност, комуникации.*

***Summary:** The present paper will make an attempt to analyze and highlight opportunities for the use of coaching as a management tool and good practice for training employees in the public sphere. Have been considered and the types of coaching, and the stages through which pass*

employees in the process of development, overall perfection and self-development in the organizations from the public sphere.

Keywords: *management, coaching, training, development, organization, public sphere, employees, perfection, self-development, motivation, efficient, communications.*

Терминът „coach” (на български „коуч“) в исторически план произлиза от староанглийски и означава вагон, карета или дилижанс, като запазва значението си до днес – да се возиш във вагон, автобус или самолет с цел транспортиране от едно място на друго. С други думи коуч буквално е *транспортното средство*, което носи един човек или група хора от начална позиция до желана дестинация. Процесът на коучинга се дефинира като „интензивно трениране под ръководството на *точни въпроси*, инструкции и демонстрации”. Така исторически коучингът се фокусира към *усъвършенстване* по отношение на определено поведенческо *постижение*.

Коучингът е процес на обучение (подобряване развитието на организацията и на отделния служител), който подобрява усещането за ясна посока на развитие, фокусира, подобрява мотивацията и личната ефективност¹⁰. Този инструмент за осъществяване на политиките за обучение може да се използва за достигането на определени цели в различни области. При него служителят взаимодейства както с коучъра, така и със самия себе си и помага на хората да достигнат своите цели по-бързо и по най-ефективния начин, както и да научат много неща за себе си. Коучингът се отличава от другите инструменти за обучение по това, че не предлага готови рецепти, а помага на клиентите да намерят собствен път и способности да достигнат целите си, да развият необходимите навици и умения.

Друг отличителен белег на процеса е, че в него не съществуват догми. Клиентът сам избира върху какви предизвикателства да се работи. Ефективността се изразява чрез ефекта на синергията¹¹.

Коучингът е насочен към сваляне на поведенческите и ментални ограничения, които пречат за достигане на успех в живота или някаква конкретна работа. В процеса на коучинга човек значително разширява за себе си границите на възможното, избира нов модел на поведение и комуникация, използва скритите си ресурси, без да прави грешки. Коучът помага на клиента ясно да осъзнае своите ценно-

---

¹⁰ Иванова, С. Развитие потенциала на служителите. М., 2008, с. 13.

¹¹ Василев, В. Мениджмънт на персонала – тенденции в публичната администрация. С., 2010, с. 48.

сти и да ги поставя в съответствие с целите и желаните резултати, настройва го за активно поведение и го вдъхновява за действие.

Коучингът позволява да се открият по-далечни цели, точно да се поставят приоритетите, да се балансира животът, което може да се отнася за живота като цяло или за отделни аспекти, например кариера, бизнес и т. н. Този подход е характерен за Лайф коучинга.

Рутинното мислене често не позволява да се излезе от създадените представи за определени ситуации. Коучингът способства за намиране на изход и помага всеотдадно и премерено да се видят всички възможни варианти за действие, техните предполагаеми последици и да се избере този вариант, който в най-голяма степен съответства на поставените цели и съществуващи възможности.

В процеса на коучинга клиентът приема за себе си нов, позитивен поглед на живота, на това което го обкръжава, на ситуацията. Той се учи на нов алгоритъм, решаването на възникващите в живота му проблеми, към които той няма да подхожда като към проблеми, а като към задачи, имащи конкретни решения. Задачата на коуча е да стимулира самообучението, за да може в процеса на дейностите му човек сам да намира и получава необходимите му знания. Такъв подход сам по себе си значително повишава ефективността на човека в която и да е област¹².

Този инструмент е важна част от нововъзникваща организационна култура, насочена към развитие на лидери, ръководители и служители. Неговото определение може да звучи по следния начин: „Да придвижим важни хора от мястото, на което те се намират в момента, до мястото, на което те искат да отидат”. Това е процес, който се практикува в разнообразни ситуации и е по-скоро „учене на място и навреме”, отколкото „учене, предизвикано от случайни събития”¹³.

Най-често засяганите теми при коучинга са:

- промени/преструктуриране;
- взаимоотношения/конфликти;
- баланс между работата и личния живот;
- управление/превенция на стреса;

---

¹² Клаттербек, Д. Командной коучинг на рабочем месте. М., 2008, стр. 144-147.

¹³ Цит. източник: Василев, В., Тодорова, К., Каменарска, Р., Маркова, А., Стоименова, Е., Кафтанова, Г. Наръчник „Менторство, коучинг, мотивационни техники – една добра практика в администрацията на образованието и здравеопазването”. Оперативна програма ”Административен капацитет 2007-2013”. Бл., 2012, с. 23.

- управление/мотивация на екипа;
- кариерно развитие;
- самоанализ и развитие на личността.

От своя страна целите на коучинга са: подобряване на качеството на работа; индивидуално разработване на решения за различни проблемни ситуации; повишаване на собствената мотивация; поемане на собствена отговорност; развиване на индивидуални компетенции за справяне с проблемите; търсене, намиране и използване потенциала на служителите; по-пълно прилагане на ресурсите на служителите; напасване/адаптиране на стила на управление; разтоварване от стреса; психологическа и професионална подкрепа в критични, конфликтни ситуации; внасяне на ново управленско ноу-хау¹⁴.

Целта на коучинга е да се постигне промяна в поведението на личността по време на работа¹⁵. Етапите за реализиране на процеса са следните:

- Планиране на срещата;
- Събиране на информация и оценка;
- Съставяне на коучинг-план;
- Коучинг-реализиране;
- Последваща подкрепа.

Разделението на коучинг практиките е съобразено както с индивидуалните възможности и предпочитания, така и с организационните нужди. Процесът преминава стъпките: *заявка, договаряне, същинска работа, проследяване на ефекта* и може да бъде организиран като индивидуален, групов/екипен и дистанционен коучинг. Индивидуалният коучинг се използва при недостиг на време и прекалена ангажираност. Участието в него подпомага разблокирането на личностния потенциал и усилва способността за справяне със самоналожени ограничения. Този процес може да се разглежда като ценна инвестиция, която води до оползотворяване на способности и развитие на важни допълнителни умения. Коучингът подпомага доброто изпълнение на задачи, ефективното следване на цели и постигането на по-добри резултати. Сравнен с традиционните подходи, спестява време и пари. Процесът на индивидуален коучинг се осъществява в следните стъпки:

- Определяне на изискванията;

---

¹⁴ Виж: Макманус, П. Коучинг. Харвард Бизнес Прес, 2008.

¹⁵ Уитмор, Дж. Коучинг за високи постижения. С., 2012.

- Договаряне на план и процес;
- Провеждане на коучинг сесии;
- Мониторинг на последствията.

Дейностите при този процес рефлектират благоприятно върху личната работоспособност, удовлетвореността и човешката комуникация, лидерските умения и мениджърските компетентности, които оформят организационната култура.

При груповия/екипен коучинг, групата/екипът се учи да овладява способности за по-ефективно извършване на съвместни дейности, като: планиране и изработване на общи стратегии, подготовка и реализиране на проекти, предприемане на стъпки за постигане на цели и ефективни промени.

Дистанционният коучинг се използва при обстоятелства, като отдалечено разстояние и липса на възможност за пътуване. Осъществява се чрез подкрепа по електронна поща или телефон. Процесът е съобразен с уникалните нужди на клиента, като коучерът изпраща материали и задачи, върху които първият ще работи през свободното си време с цел да използва своите ресурси оптимално. Използването на този подход дава свобода и възможност за по-пълноценно разгръщане на личностния потенциал. Полезното при този инструмент е, че получените материали, върху които клиентът работи, се разглеждат в детайли с необходимото внимание, в удобно за него време. Впоследствие той отново може да ги ползва при необходимост. Коучерът откликва на уникалните потребности, съобразявайки се с личната ситуация и подкрепя клиента си през целия период на съвместна работа.

В заключение може да се каже, че коучингът е ефективна управленска практика не само за обучение, но и за цялостно развитие на служителите и работещите в публичната сфера, защото:

- коучингът е научно обоснован подход за самоусъвършенстване;
- основната цел на този метод е изграждането на лична визия, поставяне на значими и стойностни цели, изграждане и развиване на необходимите качества и способности за постигането им;
- фокусиран е към постигане на значими и устойчиви резултати;
- избраният коуч е на разположение до достигането на резултатите, като не изгражда зависимост;
- бързо се подобрява организационната култура и среда;
- съдейства за развитие и стабилизиране на групи и екипи;

- развива способностите за взимане на по-добри управленски решения;
- стимулира справянето с предизвикателствата при промени;
- подобрява практикуването на професионални роли и отговорности;
- съдейства за равитие на индивидуална отговорност у служителите;
- подпомага развитието и стабилизирането на лидерски способности;
- развива ценни допълнителни умения у експертния персонал;
- подкрепя дейностите на мениджърския състав;
- съдейства за по-ефективно управление на стреса и времето;
- подпомага изграждането на междуличностните отношения и предотвратяването на конфликти;
- създава по-добра възможност за учене за продължителен житейски период и др.

Литература:

1. Василев, В. (2010). Мениджмънт на персонала – тенденции в публичната администрация. София, изд. „Рони”, с. 48.
2. Василев, В., Г. Кресналийска, О. Чорбаджийска. (2011). Ефективен публичен мениджмънт. Благоевград, УИ „Неофит Рилски”.
3. Василев, В., Тодорова, К., Каменарска, Р., Маркова, А., Стоименова, Е., Кафтанова, Г. (2012). Наръчник „Менторство, коучинг, мотивационни техники – една добра практика в администрацията на образованието и здравеопазването”. Оперативна програма „Административен капацитет 2007-2013”. с. 23, Благоевград.
4. Иванова, С. (2008). Развитие потенциала на сътрудниците. М., Альпина Бизнес Букс, с. 13.
5. Клаттербек, Д. (2008). Командной коучинг на работноместе. М., Ексмо, стр. 144-147.
6. Макманус, П. (2008). Коучинг. Харвард Бизнес Прес.
7. Уитмор, Дж. (2012). Коучинг за високи постижения. С., НЛП.

АКОРДЕОНЪТ В ПОПУЛЯРНАТА МУЗИКА НА ТЕКСАС (САЩ)

д-р Соня Сиджимова

Abstract: Researches have been always interested in the accordion culture of USA. A number of new musical styles and genres have come into being as a result of the USA multicultural nature and the interrelation of different traditions. One of the most interesting states in this respect is Texas where French creoles, Cajuns, Afro-Americans, Mexicans, Indians and large group of Germans and Czechs are living. The result is the presence of musical genres like Konjunto, Cajun, Zydeco, Tex-Mex, Czech-Tex which use the old diatonic accordions and piano accordions too.

Акордеонът е музикален инструмент, конструиран и патентован в Европа през 30-те години на XIX в. и проследяването на някои аспекти от културната му история в щата Тексас изисква определяне на влиянието на фактори от различно естество.

Тексас е разположен в южно-централната част на САЩ, с граници: Мексико, Мексиканския залив, Луизиана, Арканзас, Ню Мексико, Оклахома. Името на щата идва от местно индианско племе, на чийто език означава „приятел” и се свързва с идването на първите испанци по тези земи. В началото тази територия е мексиканска провинция с малобройно население.

Днес в Тексас се наблюдава голямо етническо разнообразие и според последното преброяване преди кризата от 2008 г. белите с европейски корени са повече от половината жители на щата, испаноезичните американци (основно с мексикански произход) са почти 1/3, а афроамериканците – около 12 процента. Започналата през 2008 г. финансова и икономическа криза води до историческо преобръщане: разликата в раждаемостта е 8 процента в полза на малцинствата, което се случва за първи път в историята на САЩ и вероятно е сигнал за нова епоха, в която белите вече няма да бъдат мнозинство. След изнесените данни в средата на 2012 г. става ясно, че Тексас е между щатите, в които малцинствата доминират.

Според изследователите, въпреки многото етноси, най-голямо значение за развитието на щата имат представителите на следните пет общности: местното население (индианците), мексиканците, испанците, афроамериканците и германците. При контактите между те-

зи народи, макар заселени в различни райони по общности, се появяват нови стилове и жанрове в популярната музика, където присъстват повече или по-малко елементи на традиционната им музика. Тези факти изискват анализиране на причините, довели до този етнически състав в Тексас, както и мястото и ролята на всеки един от нас в съвременната популярна музика, в която акордеонът е един от основните музикални инструменти, при това в двете му разновидности – диатоничен, с бутони в дисканта и хроматичен пиано-акордеон.

Малочисленото днес местно население, чийто процент рядко се посочва от статистиците, и в далечното минало не е многобройно. Може да се предположи, че при насилственото отнемане на земите и настаняването му в резервати то е изселено в съседния щат Оклахома, който до XIX в. е индианска територия – т. е. земя, заделена от правителството на САЩ за коренните американци.

В началото на европейската колонизация (XVI в.) многобройните индиански племена и народи се намират на различна степен на обществено развитие – от първобитно-общинен строй до раннокласови общества. Два от най-високо развитите народи населяват територии на Мексико – ацтеките в централно Мексико и маите на полуостров Юкатан.

Музиката на древните мексиканци, както при болшинството индиански народи, заема важно място в живота на обществото и е свързана с религиозните и култови обреди. Тя се приема предимно като колективно представяне и затова преобладава ансамбловото изпълнение. Вокалната музика винаги е изпълнявана в съпровод на музикални инструменти, а различните танци – с пеене и инструментален съпровод. Тази особеност е запазена до днес и съществува при потомците им, въпреки че традиционната музика на някои от първите заселници има същите характеристики (испанците).

Различните географски ширини, в които живеят местните племена, определят бита им, а той от своя страна влияе и върху музиката. Инструментариумът, който също е свързан с тези фактори, определя характера на музиката и затова преобладаващите ударни и ударно-шумови музикални инструменти при някои мексикански племена (ацтеките) водят до музика с „ударен характер”. С изключение на народите от империята на инките, болшинството индианци използват пентатонични звукореди.

Другата малцинствена група – афроамериканците, са потомци на африканските негри, докарани с кораби в периода XVI-XIX в. и

използвани като роби в плантацията на южните щати, включително и Тексас.

Притежавайки висока художествена възприемчивост, негрите лесно приемат и усвояват музиката на средата, в която живеят. Те внасят в нея специфичните елементи на своите традиции, затова европейската музика – първоначално испанска и португалска, в изпълнение на негърски музиканти търпи следните промени: тривременните метруми се променят в двувременни, ритъмът става синкопиран и с по-голяма острота, водеща роля имат ударните и ударно-шумовите инструменти, сложна система на полиритмия между вокалната партия и акомпанимента, нарастване ролята на импровизационния елемент и др.

След „последното и окончателно“ откриване на Америка през XV в. и започналата по-късно колонизация, Тексас като мексиканска провинция, заедно с Мексико, попада в границите на испанската империя. В резултат на освободителните борби на народите от Латинска Америка те получават своята независимост от Испания в 1821 г. В 1836 г. Тексас извоюва свободата си и от Мексико, а през декември 1845 г. е допуснат за член на САЩ.

Известно е, че първите европейски селища на територията на Тексас са основани от испанците, между които е и град Сан Антонио – основан в 1718 г. и с голямо значение в испански Тексас, а днес – един от центровете на тексаско-мексиканската популярна музика.

За потомците на конквистадорите и първите европейски заселници, както и за тяхната култура, учените въвеждат понятията „креоли“ и „креолска култура“, които, макар и не съвсем точни, се използват и днес. Креолската култура се появява в испанските и португалски колонии на границата на XVII-XVIII век. Дотогава някои форми на европейската музика претърпяват развитие и дават начало на нови образувания, докато други се запазват във вида или почти във вида, в който са пренесени. Във всяка страна креолската музика притежава специфични черти, но като общи могат да се посочат следните признаци: господство на тривременни метруми, честа смяна на размери, полиритмия, преобладаване на мажоро-минор, двугласно пеене в паралелни терци, задължителен инструментален съпровод на вокалната музика.

Народната „креолска“ музика на Мексико е съхранила испанските корени по отношение на лад и метрика. И днес са запазени песенни и танцови форми, пренесени от Испания – карамба, вилянсико, фанданго и др. В същото време тя притежава специфичен характер. Най-популярните песенно-танцови форми на традиционната

мексиканска музика са: „сон”, „уапанго” и „харабе”, които са синтетични жанрове, включващи пеене, танц и инструментален съпровод. По-голям интерес за нас представляват „сон” и „уапанго”, чието влияние върху съвременната популярна акордеонна музика в Мексико и Тексас е по-голямо.

„Сон” е вокално-танцова сюита с инструментален съпровод в мажорен лад, бързо темпо, енергичен ритъм и променливи метруми (най-често са 6_8+3_4 и 2_4+3_4). Акомпаниментът е от ансамбъл „мариачи” в традиционен или разширен състав.

„Уапанго” обединява инструментална музика, пеене и танц. Особена специфика на този жанр е характерното за северните мексикански щати фалцетно пеене, напомнящо алпийските „йодли”, което днес се среща в един от най-популярните в Мексико и Тексас акордеонен жанр – „нортеньо”, „конхуанто”.

Традиционен музикален инструмент в Мексико е пренесената от Испания китара, но в следните разновидности: „китарон”, с почти двойни размери, „харанита” с 4 или 5 двойни струни – малка китара и „бахо сексто” с 6 двойни струни – голяма китара.

Корените на мексиканската „креолска” музика могат да се открият в точно определени области в Испания, тъй като това е страна с голямо разнообразие по отношение на музикалната култура. От всички области, на които е разделена, само някои притежават специфични черти, докато другите се явяват своеобразни преходни зони с по-голямо или по-малко влияние върху заобикалящите ги. Най-богатата на песенни и танцови форми и в най-голяма степен притежаваща типичните испански черти, е Кастилия, като там се открива и прилика с мексиканската традиционна музика – тривременни метруми, смесване на метруми и размери, полиритмия, връзка между пеене и танц, основен акомпанираш, а често и солираш инструмент китара. Кастилски е и съществуващият и до днес в Мексико танц „фанданго”.

По отношение на ладовата структура на „креолската” музика, господство на ясно изразени мажоро-минор се открива в Каталония. И докато там най-честите размери са двувременни и шествременни, то в Арагон и Кастилия доминиращи са тривременните.

След получената независимост от Испания в 1821 г. Мексико разрешава на имигранти от САЩ да създават колонии върху територията ѝ, включително и там, където днес е Тексас. За „баща” на Тексас често се споменава Стивън Ф. Остин, който довежда първите заселници на място край река Бразос.

Представителите на един от най-значимите за развитието на щата европейски етноси – германския, пристигат на няколко големи вълни. Първият германец – Фридрих Ернст, когото наричат „бащата на немската имиграция в Тексас”, пристига в 1831 г. и получава безвъзмездно 4000 акра земя в района на днешния град Остин Каунти. По-късно се присъединяват и други германци, като по този начин създават ядрото на район, известен като „немски пояс”. Следващата вълна от немски имигранти е през 1842 г., последвана от други в периода 1844-1847 г., когато около 7000 души основават градовете Фредериксбърг и Ню Браунфелс. В 1900 г. с германските имигранти, отпратили се към пивоварните и мините на Южен Тексас и Северно Мексико, пристигат и европейци от Бохемия (Чехия). Една от най-големите групи чешки имигранти пристига през 1860 г., заселвайки се в Централен Тексас. Днес това е щат с най-много чешки американци, следван от Уисконсин и Минесота.

Имигрантите от Германия и Чехия донасят първите едноредови диатонични акордеони в Тексас и Мексико. С акордеона идва и популярната европейска музика – валс, полка, мазурка, шотландски танци, които обогатяват местната тексаско-мексиканска двувременна музика.

В края на XIX в. в северните райони на Мексико се появява музикален жанр, в който акордеонът е основен инструмент. Той се нарича „нортеньо (на испански – северно), също „нортеня” или „конхунто” (комбинация). Името „нортеньо” се свързва с местата на поява и разпространение и много често се включва в наименованието на мексиканските нортеньо-групи. Този жанр е получен от смесването на мексиканските и испански песенни традиции в темпо и ритъм на полка или валс. В изпълненията на някои от групите, каквато е например Los Invasores de Nuevo Leon, присъства фалцетното пеене от северните мексикански щати, наподобяващо алпийските йодли и присъстващо в креолската музика.

В началото акомпаниращите инструменти на този жанр са дванадесетструнната китара „бахо сексто” (6 двойни струни) и диатоничен акордеон, който трябва да подчертава основно ритъма. По-късно към тях се прибавят и медни духови инструменти. Съвременната „нортеньо” музика е далеч по-различна, с модерните ударни инструменти и електрическите китари.

В Тексас този жанр се нарича „конхунто” и е акордеонен жанр, свързан с работническата класа на пограничните тексаско-мексикански райони. Днес всяка година в град Сан Антонио се провежда петдневен фестивал на конхунто, в който участват групи от

Мексико и САЩ. В средата на миналия век един от най-добрите изпълнители на тази музика в Сан Антонио е Flaco Jimenez (Флако Хименес), който свири на триредовия диатоничен акордеон на баща си Сантяго Хименес. За „баща” на конхунто се смята Narciso Martinez – син на работници и имигранти от Мексико. Към легендите на този стил принадлежат Хименес – баща и син, и Хуан Техеда.

През 50-те години на ХХ в., под влияние на традиционната музика на мексикано-американците, в Южен Тексас се появява нова популярна музика, в която акордеонът също е един от основните инструменти. Този жанр се нарича „техано” или „Тех-Мех” (тексаско-мексикански) и в него има силно влияние на американските стилове „рок”, „кънтри” и „джаз”, но по принцип в основата стои традиционната мексиканска музика. „Техано” музиката произлиза от „нортеньо”/”конхуато” и затова често се бъркат като синоними на един и същи жанр, но първата звучи много по-американизирано, а втората е по-традиционна и по-малко американизирана.

Носителят на приза за изпълнение на „техано” в конкурса Accordion King and Queens през 2011 г. Джони Рамирес се явява с известната „рок група” La Tropa Ramirez, в чийто репертоар, освен „техано” и „рок”, са включени и италианските акордеонни традиции на Хюстън. Самият Рамирес произхожда от известна „конхунто” фамилия на Хюстън. В този град и околностите му живеят и работят повечето от лидерите на един друг акордеонен стил – „зидеко”. Зидеко-музиката е градска музика от района на Мексиканския залив, която се е развила от местните „кейджън” традиции, афрокарибски и афроамерикански.

В средата на ХVIII в. от Канада в щата Луизиана се преселват френскоговорещи колонисти, чиито потомци днес се наричат „кейджъни”, „каджуни” или „акадианци”. В повечето случаи кейджъните живеят в свои общности и говорят свой език, който е смесица от френски и други езици. Музиката на това население е синтез от френски шансони, рок, кънтри, джаз, а първите използвани акордеони са диатонични едноредови немски инструменти. Днес предпочитаните „кейджън” акордеони са изработените в Хюстън едноредови диатонични в В или С, с четири превключвателя, на които изпълнителите умело адаптират синкопираните и ритмизирани музикални стилове. Сред най-добрите изпълнители на „кейджън” и „зидеко”, са Rockin Dopsie, Wayne Toups, Michael Doucet, Clifto и Chenier. Повечето от тях са започнали с диатонични акордеони, но по-късно са предпочели пиано-акордеон. Между тях са Chavis и Clifton Chenier, а причината е разнообразният репертоар, за който е по-под-

ходяща хроматичната клавиатура. Според акордеониста Чарли Джордано от Ню Йорк, свирещ с групата „Seeger Sessions”, за стила „тех-мех” вместо диатоничен инструмент може да се използва Hohner Studen V с регистър „мюзет”. За синкопирания, насечен „зидеко” стил той предпочита 120-басов Exelsior, чийто сух звук на превключвател „Bandoneon” прилича на тембъра на диатоничния акордеон.

И ако Хюстън е заобиколен с населени места, в които се предпочитат „кейджън”, „зидеко”, „конхунто” и „техано” (на север френските градове, останали верни на „зидекото”, на изток латино махали с клубовете за „конхунто” и „техано”, на юг и югозапад Мексико с идеите за „конхунто” и „техано”, част от Югоизточен Тексас или „Великата Акадия” – с „кейджъни” и „креоли”), далеч на запад от Сан Антонио са „тексаските чехи” и германците.

Чешко-тексаската музика (Czech-Texas) се развива като стил паралелно с другите имигрантски стилове в щата – словенски, скандинавски. В ранния XX в. чешките групи приличат на традиционните духови оркестри, но включват акордеон за създаване на специфичния „тексаско-чешки” саунд с елементи на „кънтри” и „уестърн”. Тази музика се е разпространявала както тогава, така и сега, чрез концерти на „полка” групи и местни радиостанции. Съвременните Czech-Tex групи включват, освен модерните инструменти, и два акордеона – диатоничен и пиано-акордеон. Според Марк Халата, един от най-известните по-млади, родени в Америка, чешки акордеонисти, всички култури, дори и черният фолклор, могат да се свирят на пиано-акордеон. Той определя мисията си като представяне на колкото се може повече стилове на този инструмент. В тексаско-чешките полки и валсове на М. Халата присъстват американски фолк, кейджън и зидеко.

Друг известен изпълнител е Карл Финч, акордеонист от групата „Polka rock band”. Той също свири на пиано-акордеон, но за разлика от други полка-артисти, които се фокусират към регионалните слушатели, Финч ориентира музиката си към слушателите на алтернативната музикална сцена. Преди създаването на „Polka rock band”, К. Финч е част от една от най-смелите и авантюристични полка-групи в последните 30 години – „Brave Combo”.

Един поглед върху музикалните сцени, на които се изявяват акордеонистите в Тексас и Калифорния, показва че географските и културни различия са довели до промяна в акордеонната култура, която непрекъснато се разширява и абсорбира различни вкусове и търсения.

Всяка година през юни в Хюстън (Тексас) се провежда фестивал, наречен *Accordionking and Queens*, на който се представят различни стилове от Тексас и района. Този фестивал е неофициална витрина на щатския инструмент на Тексас – акордеона, а отношението към него е вследствие значението му в местните етнически музикални традиции, като „нортенъ”, „конхунто”, „техано”, „зидеко”, „кънтри”, „уестърн”, „чешко-тексаската музика”. Повечето от участниците в този фестивал, с изключение на „нортенъ/конхунто” артистите, са професионални музиканти.

Според изследователите в САЩ, след кризата на акордеона в последните десетилетия на миналия век „възкръсването” му в Хюстън до голяма степен се дължи на работническата класа. Това са американци (мексиканци, латиноси, чехи, германци, кейджъни и френски креоли), произхождащи от семейства на акордеонисти от полето и със стремеж да спечелят признание основно в средата, в която живеят.

За разлика от фестивала в Хюстън, *Cotati Accordion Festival*, който се провежда също всяка година близо до Сан Франциско (Калифорния), не е фолклорен фестивал. Неговите организатори и участници го определят като концерт за възраждане на фолклорната музика. Този фестивал се различава по това, че последователно се изключват изпълнители и репертоар (класика и джаз) и се дава предимство на етническата авангардна и експериментална музика, което е видно и от рекламните брошури и плакати – „Нон стоп мултикултурна ексцентричност”. Подобно на защитниците на акордеона в Тексас, тези от Сан Франциско искат градът им да бъде обявен за център на акордеона, а инструментът – емблема на авангардната музика.

Но Хюстън не е само център на значителна „латино” и „креолска” култура. Той е традиционно място за обучение по пиано-акордеон. Факт е, че има голяма концентрация на изпълнители, членуващи в трите акордеонни клуба. Едно от обясненията е, че в университета в града е въведено обучение по акордеон още в 1940 г., а от 1950 г. автор на програмата и титуляр на дисциплината е известният акордеонист и педагог *Willard Palmer*.

След завършване на обучението, голяма част от студентите остават в Хюстън и отварят студиа (школи) за обучение, с което продължават традицията. Според анализаторите, тенденцията за превръщане на града в неофициален център на образователната акордеонна индустрия се задълбочава.

Литература:

1. The new Encyclopedia britannica. Chicago, 1993.
2. Большая советская энциклопедия. Москва, 1976.
3. Музыкальная энциклопедия. Москва, 1981.
4. Squeeze This, Marion Jacobson, University of Illinois, 2012.

ОСНОВНИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА ЕФЕКТИВНОТО ПРИЛАГАНЕ НА ИНТЕРАКТИВЕН ПОДХОД В ОБУЧЕНИЕТО НА СТУДЕНТИ В ОБЛАСТТА НА АУДИОВИЗУАЛНИТЕ ИЗКУСТВА

Д-р Ирина Китова

ЮЗУ „Н. Рилски”, Катедра по театрално,
телевизионно и киноизкуство

***Abstract:** The narrowly specialized higher education in the field of audiovisual arts implies considerable flexibility in the context of applying modern andragogical approaches, methods, and learning technology not only due to the specifics of the education itself, but also to the dynamics of the professional field – the emergence of new media, technological advances, new trends, etc.*

Based on the research of the learning approaches in the field of audiovisual arts in Bulgaria, on comparative analysis of models and forms of learning, on the application of effective learning strategies intended to accumulate knowledge, skills, and competence, and develop students' individual qualities, their personalities, the shaping of their social positions and participation in social interactions, as well as the development of their creative imagination, in line with professionalism and technical competence, the objective prerequisites to the application of a certain educational approach within the framework of this specific learning could be established.

***Keywords:** education, training, interactive, audiovisual, art.*

Висшето образование с тясна професионална специализация в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите предполага значителна гъвкавост в контекста на приложението на съвременни андрагогически подходи, методи и образователни технологии, т. е. на методологията и методиката на обучението в сравнение с други области на изкуството, хуманитаристиката и комуникациите. Основните предпоставки за подобно осмисляне на процеса на обучение

през методите на преподаване са свързани не само със спецификата на предметното поле, но и поради динамиката на професионалната среда – с появата на нови медии, развитие на технологиите и техниката, нови тенденции и т. н.

На базата на проучвания на образователните подходи в сферата на аудиовизуални изкуства в България, на сравнителен анализ на модели и форми на обучение в областта на изкуствата и най-вече на киното и аудиовизуалните изкуства, на прилагането на ефективни образователни стратегии, насочени към натрупване на знания, умения и компетентност, към развиване на качествата на студентите, на личността им, на формирането на обществени позиции и участие в обществените взаимодействия, както и на развитие на творческо въображение, наред с професионалната и техническата грамотност, могат да се установят обективните предпоставки за прилагането на определен образователен подход и съобразена с предметното поле методика в рамките на това специфично обучение.

Практиката показва, че моделите на обучение, прилагани в българските висши училища в сферата на кинообразованието и аудиовизуалните изкуства, с всички прилики и разлики, кореспондират със световния опит в областта. Концептуалните подходи при структурирането на образователния цикъл се разполагат най-общо в няколко посоки:

1. Институционална рамка на обучението.
2. Образователен капацитет, квалификационни изисквания и професионална специализация.
3. Методическа/андрагогическа рамка и „моделиране“ на учебния процес – участие/включеност/партньорство по хоризонтала и по вертикала на взаимодействията.
4. Качество на обучението.

Оперативното изясняване на изброените структуроопределящи акценти на образователния цикъл в сферата на аудиовизуалните изкуства би подпомогнало разработването на качествена и ефективна методологическа и методическа рамка на това обучение.

1. Институционална рамка на висшето образование в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите.

Обучението във висшите степени на образованието по кино, аудиовизуални изкуства и медии в България се осъществява в два типа образователни институции: академии (НАТФИЗ „Кръстьо Сарафов“) и университети (Югозападен университет „Неофит Рилски“ и Нов български университет). Тези два типа образователни инсти-

туции, като легитимация и като организация на обучението, представят двата възможни модела за получаване на висше образование в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите.

Конкретно за България моделът, който предлага висшето образование в академия, ориентирана в определена област от изкуствата, се трансформира в значително по-общопонятен и базов вариант или се интерпретира като модел на обучение и организация на обучението в професионалните колежи, които към момента се разполагат като междинно звено между средното и висшето образование в образователната ни система и легитимират качеството на обучение в най-високата възможна степен за колеж – „професионален бакалавър“ с тригодишен срок на обучение по съответната специалност.

Към момента част от професионалните колежи в България се развиват като звена на университети, което създава възможности на желаещите да продължат образованието си в следващата степен – „бакалавър“, при преференциални условия, например стартиране на обучението направо от втори или трети курс на съответната специалност.

Обучението по аудиовизуални изкуства в академия се опира на възможностите (предимствата) на този модел на академична среда и академично взаимодействие да:

- ориентира в професионалната област (по-широко или по-тясно), което подпомага усвояването на знания и умения в творческа атмосфера, близка до реалната професионална среда;
- създава условия за контакти на студентите с творци (не само преподаватели) и за рефлексия върху собствения опит и постижения, базирана на активните контакти между студентите;
- създава възможности за активна и пълноценна комуникация между студенти и преподаватели, както в професионален контекст, така и в контекста на предмета на обучение и на аудиовизуалната сфера като цяло;
- мотивира професионалната ориентация и специализация на студентите и прави по-лесен изборът на поле на изява;
- създава благоприятни условия за изграждане на културни мостове, за разширяване на естетическите хоризонти и за осъществяване на предизвикателства и експерименти в областта на различни изкуства в рамките на едно общо професионално и творческо поле;
- подпомага по-бързата професионална реализация на учащите се, благодарение на по-интензивните им професионални контакти и по-активната и центрирана среда.

Други са възможностите за обучение в областта на аудиовизуалните изкуства в рамките на университетите. Институционално погледнато, самите университети не са тясно ориентирани в една област на знанието или творчеството. В тях се осъществява обучение по специалности, поставено в един по-широк контекст и обхват на различни полета на познанието. Предимствата на подобна организация на академичната среда са:

- значителни възможности за мобилност и гъвкавост на обучението, интердисциплинарност;
- възможности за адаптивност и отвореност на учебната програма на студентите и „обогатяване“ на специфичната професионална област;
- разширяване на взаимодействията извън областта на киноизкуството и телевизията в по-широкото поле на културата или на хуманитаристиката;
- създаване на възможности за изграждане на мостове между изкуствата, хуманитарните науки или други области на знанието;
- по-голяма свобода и възможности за натрупване на знания и умения при специализации в други области и професионални полета, като надграждане на професионалния профил дори и в съвсем различна посока от конкретната професионалната област;
- активни взаимодействия не само в професионалното поле.

Предимствата и разликите по отношение на институционалната рамка на обучението по аудиовизуални изкуства като цяло не предполагат съществени различия в специфичното тематично съдържание и качеството на учебния процес. В институционален план има по-скоро прилики, отколкото разлики между споменатите висши учебни заведения.

Институционалната рамка има значение в контекста на самата организация на обучението, на взаимодействията в академична среда и по отношение на „отвореността“ на самата обучаваща институция. Създаването на мостове на взаимодействие между висши учебни заведения, специалности, преподаватели и студенти е от съществено значение за изграждането на стратегии и модели за качествено професионално обучение в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите в условията на интензивно развитие на технологиите и комуникациите, на повишаване на мобилността на студенти и преподаватели, както и увеличаване на възможностите за обучение и реализация на студентите извън страната.

Обективно погледнато, динамизирането на взаимодействията в академична среда не само в рамките на обучаващата институция е

предпоставка да се осмисли интерактивността като институционално взаимодействие, а не само като образователен подход и корпус от методи за обучение на студенти.

2. Образователен капацитет, квалификационни изисквания и професионална специализация.

Студентите в съответните специалности в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите в България получават висше образование в квалификационните степени „бакалавър“ и „магистър“, както и в третата образователна и научна степен – „доктор“. Реалната ситуация показва, че учебната документация е съпоставима и като цяло е съобразена със спецификата на професионалната област, като е балансирана между теорията и практиката в съдържанието на конкретните учебни планове и учебни програми.

Обучението по аудиовизуални изкуства като цяло включва базови дисциплини, специализиращи дисциплини, дисциплини, осигуряващи широкопрофилна подготовка на студентите и практическо обучение. Като цяло са застъпени базовите пластове на професионалното поле, като игрално и документално кино, телевизия и телевизионни жанрове, съвременни аудиовизуални форми и тенденции, история и теория на киното и аудиовизуалните изкуства. Тясно специализиращите дисциплини на практика създават специфичния профил на отделните специалности в различните висши учебни заведения, заедно с практическия корпус и акцентите в широкопрофилната подготовка.

Професионалният опит на студентите се допълва и чрез стимулирането на интелектуални и творчески изяви, участие в научно-изследователски проекти, аналитични и теоретични опити на студентите. Качеството на подготовката на студентите пряко кореспондира с необходимостта да се създават условия и възможности за аудиторна и извънаудиторна работа, близка до реалната професионална среда, както и възможности за практикуване и стажове, които да подпомогнат бъдещата реализация на студентите в сферата на аудиовизуалното производство.

Професионалната специфика, отразена в корпуса от специалности на съответното висше учебно заведение, обема и нивото на професионална подготовка, обуславят разликите в учебния процес и учебното съдържание както при отделните специалности, така и по отношение на самите образователни институции. Пълният обем от учебно съдържание за съответната специалност следва да отговоря на специфичните за всяка конкретна професия знания, умения и ком-

петентности, като се поддържа и връзката на професионалните взаимоотношения между студентите от различните специалности така, както се случва реално в професиите от сферата на аудиовизуалното производство. Перспективата за успешна професионална реализация на студентите в сферата на аудиовизуалните изкуства и медиите предполага още по време на обучението да се създават и поддържат модели на добра професионална практика – например стимулирането на работата в екип развива не само професионални, но и социални умения и личностни качества: комуникативни умения, способности за адекватна оценка на референтни модели, желание за сравнимост на получените знания и умения чрез активно участие в творческия процес, както и способности за конструктивен анализ на резултатите.

Професионалната специализация в областта на аудиовизуалните изкуства е свързана с интересите, възможностите и ориентацията на студентите към специфична професия – режисьор, драматург/сценарист, оператор, режисьор по монтажа, специалист в областта на кинознанието и кинокритиката и т. н. В областта на аудиовизуалните изкуства съществуват много съпътстващи професии, по които (поне в България) не се провежда специализирано професионално обучение. Такива са: режисьор на кастинг, скриптьор и т. н. По т. нар. съпътстващи професии обучение се осъществява в рамките на специализирани курсове (избираеми или факултативни дисциплини), част от тях застъпени в учебните планове, които са разработени за основните професии в областта на аудиовизията.

3. Методическа/андрагогическа рамка и „моделиране“ на учебния процес - участие/включеност/партньорство по хоризонтала и по вертикала на взаимодействията.

Организирането на учебното съдържание и практическа подготовка на студентите в специалностите в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите, на всички етапи от тяхното обучение на практика се ръководи от няколко принципни постановки в контекста на андрагогическия цикъл и на интерактивността, без този подход да е изкуствено зададен или външно предпоставен.

Спецификата на самото обучение в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите логично ориентира методиката на обучение към едно по-активно и интерактивно взаимодействие по всички нива на колаборация.

Най-общо могат да се посочат следните ключови ориентации по вертикала:

- паралелно с натрупването на базови познания/теоретична основа в специфичното професионално поле, студентът би трябвало да има възможност за активност още по време на аудиторната заетост за осмисляне, анализ и синтез на конкретното учебно съдържание в перспективата на съответната професия, с подкрепата или под менторството на преподавателя;

- на студентът/ите би трябвало да се предоставят максимални възможности за активно включване и участие в учебния процес не само чрез традиционните форми за обратна връзка или проверка на знанията, но и на базата на интерактивно ориентирани методи и техники. Това повишава ефективността на учебния процес и стимулира партньорските взаимоотношения между преподавателя и студентите;

- препоръчително е да се създават възможности от страна на преподавателя/ите студентите да могат да прилагат непосредствено наученото в условия, близки до реалната професионална среда, в отношения на партньорство със своите колеги и с подкрепата на преподавателите;

- в процеса на обучение мотивирането и стимулирането на студентите за пълноценна и ефективна професионална и творческа работа и активна самоподготовка да става на принципа на консенсуса и на осъзнатата необходимост от усвояването на материала и изпълнението на задачите, а не чрез използването на предимствата на академичната йерархия от страна на преподавателите.

По хоризонтала можем да изведем следните базови ориентири във връзка с повишаването на ефективността на учебния процес в тясно профилирани специалности в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите:

- паралелно с натрупването на теоретична основа, студентите да могат да практикуват наученото в теоретичната част на съответната дисциплина в партньорство със своите колеги, без значение дали става въпрос за обмяна на опит във връзка с индивидуална задача или за изпълнение на групови задачи;

- създаване на реални възможности за практическа работа в условия, близки до реалната професионална среда, т. е. възможности за непосредствено прилагане на наученото и за взаимодействие с колегите, което подпомага сътрудничеството, партньорството, стимулира желание за сравнимост на знанията, повишава мотивацията за учене и създава добър микроклимат за активна работа в условията на професионални взаимоотношения и уважение;

- да се осигури в максимално висока степен възможност за работа в екип, което развива не само професионални, но и личностни качества: натрупване на опит и комуникативни умения, способност за оценка на референтни модели и т. н.; осигурява се възможност за сравнимост на получените знания и умения чрез активното участие в творческия процес и конструктивния анализ на резултатите;

- обучението на студентите да е насочено не само в посоката на професионалната и творческата дейност, но и на научно-изследователската с възможността да участват в конференции, обучения, проекти, фестивали и т. н., което се вписва в концепцията за саморъководено учене и развива допълнителни умения, предполага натрупване на знания, опит, както и зряло и адекватно отношение към собственото образователно и професионално развитие.

Конкретно за висшето образование с тясна професионална специализация в областта на аудиовизуалните изкуства интерактивността е добър подход за включеност и активно участие във взаимодействието между преподавател и студент, както и между самите студенти, но също така е и съществена предпоставка за повишаване на ефективността от самото обучение. На базата на интерактивността най-лесно се изграждат пълноценни взаимоотношения на всички нива на взаимодействие и на професионално и ангажирано отношение към процеса на обучение и към бъдещата професия през партньорството и интензивната личностна и професионална комуникация.

Така чрез интерактивния подход стимулирането на пълноценни взаимодействия между преподавател и студенти, както и между самите студенти, може да се разбира и като друг начин на организация на учебния процес, ориентиран към подпомагане на активното участие на студентите и разчупване на строгата академична рамка в едно по-свободно пространство на партньорство и контакти между преподаватели и студенти. Работата със студенти в контекста на интерактивността изисква, наред с получаването на базисна теоретична подготовка, студентите да имат възможност да прилагат непосредствено наученото в условия, близки до реалната професионална среда, с подкрепата на преподавателя.

Интерактивните методи и техники на преподаване и обучението в интерактивна среда значително повишават ефективността от учебния процес, но и правят възможно удоволствието от ученето, подпомагат изграждането на отворени и гъвкави модели на учене, базирани на различни източници и подпомагащи познавателната нагласа към света изобщо, като улесняват и реализирането на

концепцията за учене през целия живот (Гюрова, Дерменджиева, Божилова, Вълканова, 2006:42).

4. Качество на обучението и създаване на устойчиви критерии за оценка на качеството на обучението в областта на аудиовизуалните изкуства.

При традиционната организация на учебен процес преподавателят в най-голяма степен е отговорен за определянето на целите и задачите на обучението, за подбора, обема и поднасянето на учебното съдържание, за контрола и проверката на знанията, както и за определянето на принципите и критериите при оценяване на резултатите и постиженията на студентите.

Когато говорим за качество на обучението на студенти в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите, важно е да уточним, че в случая е от ключово значение самото обучение в максимално висока степен да е ориентирано към и провеждано в условия, близки до реалната професионална среда или най-малкото, в тази връзка, да се стимулира или подпомага формирането на екипи и екипната работа между студентите. Именно по този начин студентите ще имат възможност да осмислят специфичната професионална материя, да допълнят аналитично и практически теоретичния корпус от знания.

Такъв подход не само предполага, а е базиран на интерактивността, което, от гледна точка на оценяването на придобитите от студентите знания и умения, разширява обхвата и се поставя акцент не само върху формалните критерии, а върху една по-комплексна и обективна от професионална гледна точка система за оценяване на постиженията на студентите.

В тази връзка качеството на обучението зависи силно от ролята и компетентността на преподавателя като професионалист и педагог, като специалист, отчитащ спецификата на работата с възрастни учащи се с тясна професионална ориентация. От друга страна фигурата на преподавателя има и допълнителни функции от гледна точка на процеса на активно учене и резултатите – да стимулира и подкрепя екипната работа; да проявява уважение към личността на студента; да дава и създава право на избор и възможност за активно участие в учебния процес; да предпоставя консенсусното начало при определянето на правилата, при които ще протича самото обучение. Преподавателят е този, от чието поведение и отношение зависи добрият работен микроклимат и комфорт на студентите, които имат съ-

ществено значение във връзка с качеството и ефективността от обучението.

В случая е важно да се отбележи още, че въвеждането и използването на интерактивни методи и техники на работа при аудиторните и практическите занятия (такива, основаващи се на взаимодействието), съчетани с различни форми на контрол (самоконтрол, групов контрол, индиректен контрол от преподавателя по отношение на учебния процес и на резултата, неавторитарен контрол и обективност на оценяването), ориентирани към стимулирането на отговорно отношение от страна на студентите към собственото им обучение, имат положителен ефект по отношение на резултатите и постиженията на студентите.

В конкретния случай интерактивността може да се разглежда като принципна постановка в контекста не само на спецификите на самото обучение в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите, но и по отношение на оценяването на качеството. Така, на основата на интерактивните методи на преподаване и работата в интерактивна образователна среда, може да се постигне ефективно стимулиране на партньорството, на отношения на обмяна на опит и информация, на знания и умения, повишаване на мотивацията за учене и на мотивацията за успех, стимулиране на желанието за академична и професионална изява, подпомагане на процеса на допълване и разширяване на знанията, като процес на т. нар. *саморъководено учене* от страна на самите студенти.

Особен акцент, конкретно за обучението на студенти в областта на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите, пада върху преживяването и натрупването на собствен опит, върху стимулирането на рефлексия и авторефлексия в професионален и в личностен план.

В заключение може да се обобщи, че интерактивността като подход в обучението на студенти в сферата на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите позволява специфична организация на учебното съдържание и на учебния процес в унисон с професионалния профил и контекст, предполага адекватно и атрактивно усвояване на учебното време и учебното пространство, в което се осъществява учебният процес, т. е. осъществяване на специализирано обучение в неформална среда или такава, близка до реалната професионална среда, максимално използване на пространството за онагледяване, смяна на различни дейности в логична последователност, създаване на предпоставки за активна и пълноценна индивидуална и групова/екипна работа, осигуряване на перманентна обратна връзка.

Важно е да се отбележи и че при работа в интерактивна образователна среда преподавателят получава обратна връзка относно степента на разбиране и усвояване на знания и умения от страна на учащите, има възможност да оцени ефективността от обучението и да предприеме коригиращи действия при отчитането на възникнали проблеми. Всички тези възможности се реализират на базата на активното и неформално общуване със студентите в процеса на обучение, което се предполага не само от спецификата на професионалния профил, но и от самата комуникативна природа на киното, аудиовизуалните изкуства и медиите.

За студентите такова обучение осигурява усещане за равносечно партньорство с преподавателя в учебния процес, получаване на своевременно помощ и съвет за справяне с трудности и проблеми по време на учебния процес или самоподготовката, удовлетвореност при успешно справяне с поставените задачи и усещане за успех, което води до повишаване на мотивацията за учене, развиване на способност за авторефлексия и самооценка, стимулиране на желанието за самоусъвършенстване, мотивация за поставянето на нови цели и стремеж за тяхното постигане, адекватно професионално отношение, както и натрупване и развиване на професионалните знания и умения, стимулира творческото въображение, професионалните и творческите изяви.

Литература:

1. Гюрова, В. Андрагогия – изкуството да обучаваме възрастните. С., 1998.
2. Гюрова, В., Дерменджиева, Г., Божилова, В., Върбанова, С. Приключението учебен процес. Ръководство за университетски преподаватели. С., 2006.
3. Гюрова, В., Дерменджиева, Г., Божилова, В., Вълканова, В. Интерактивността в учебния процес или за рибаря, рибките и риболова. С., 2006.
4. Лаш, С. Критика на информацията. ИК „Кота”, С., 2004.
5. Леви, Л. Когнитивна психология. Парадигма, С., 2006.
6. Маслоу, Е. Мотивация и личност. Кибеа, С., 2010.
7. Петров, П., Атанасова, М. Образователни технологии и стратегии за учене. С., 2001.

СПАСОВДЕН В ПРАЗНИЧНО-ОБРЕДНАТА СИСТЕМА НА С. ПАЛАТ

Д-р Димитрия Спасова
ЮЗУ „Неофит Рилски”, катедра „Културология”
d.spasova@swu.bg

Abstract: The report is dedicated to the celebration of the Ascension Day in the village of Palat, Strumiani municipality. Basic rituals such as sacrifice of goat instead of lamb, specific requirement for young brides to bow and show respect to, and seek the blessing of St. Spas, the idea of St. Spas as mischievous etc. allow to determine the Ascension Day in the village of Palat as the successor of the pagan deity, protector of fertility.

Keywords: Ascension Day, folklore, sacrifice, rituals

Празнично-обредната система заема важно място в традиционната народна култура. Неразривно свързана с годишния цикъл, тя съчетава множество функции: регулира празника и делника, нормите на поведение и социално общуване и важни за народната култура практики, свързани с религията, магията, плодородието и др. (Колев 1987:219). Едновременно с това тя дава отражение върху чувството за общност и етническо самосъзнание. Изучаването на празнично-обредната система ни дава възможност да достигнем до митологични, религиозни и други представи, залегнали в развитието на народната култура, но запазили редица архаични елементи от културата на народите, населявали Югоизточна Европа и Източното Средиземноморие в Античността (Живков, Иванова 1981).

В това изследване ще бъдат разгледани празнично-обредните елементи в отбелязването на Възнесение Господне (Спасовден) от населението на село Палат, разположено днес в община Струмяни.

Един от най-важните и най-очаквани християнски празници в Палат в миналото и в наши дни е Спасовден, отбелязван на Палатски връх – най-голямата височина в землището на селото. Според информаторите той е празнуван ежегодно до навлизането на ТКЗС, след което постепенно замира¹⁶. Преди няколко години се подновява, като в най-високата част на Палатски връх са поставени параклис и огромен метален кръст, а в подножието му – навеси и огнища за

---

¹⁶ Инф. Костадин Сулев, с. Палат.

приготвяне на курбан. Съвременното почитане на празника обаче контрастира с наситеното с обреди и вярвания празнуване в миналото.

Според сведенията на информаторите, приготвянията за отбелязването на Възнесение Господне започват вечерта преди празника, когато се колят курбаните. За целта всяко семейство се старее да си набави мъжко яре, тъй като на Палатски връх може да се отиде единствено с изпечено ярешко месо за курбан на св. Спас. В жертва се принася яре, а не агне, защото в представите на местното население св. Спас е дяволит¹⁷, а ярето, козата, спада към гяволията¹⁸. Жертвеното животно може да се заколи и рано сутринта, но се предпочита вечер, за да има достатъчно време за изпичане на месото, баниците и хлябовете.

Самият празник започва с литургия в селската черква. След литургията клисарят удря камбаната, за да даде знак, че е време да се тръгва към върха. Хората тръгват заедно, облечени в празничните си премени. Няма сведения да са спирали на определени места по пътя към оброчището с цел изпяване на обредни песни или извършване на определени ритуали, както е констатирано на други места в Югозападна България при чествания на празници по върховете.

Непосредствено под върха от западната му страна се намира заравнена площадка, на която жителите на Палат разполагат трапезите си. Хората сядат по родове, като всеки род има точно определено място. След нареждане на празничната трапеза по един човек от семейство – най-често жените, отиват да запалят свещ. Свещи се палят на специално избрано за целта място, в близост до съвременния параклис, като се поставят директно върху камъните. Едва през 60-те години на 20 в. на един от по-големите каменни блокове свещеникът поставя метален кръст, за да маркира мястото с основния християнски символ.

Друг интересен и очакван от всички присъстващи обред, изпълняван на върха, е „кланянето на младите булки”. Встъпилите в брак през последния сватбен сезон невести се събират в най-високата част на Палатски връх, хващат се една за друга и се кланят. Невестите се кланят в точно определена посока, която по думите на информаторите е „към слънцето”¹⁹ или „на изгрев пред слънце, не на

---

¹⁷ Инф. Софка Пашова, с. Драката.

¹⁸ Инф. Костадин Сулев, с. Палат.

¹⁹ Инф. Зорка Тренчева, с. Микрево.

заат”²⁰, т. е. в посока изток, към изгрева. На изток пред тях се изправят върховете на Пирин и долината на р. Струма. Според сведенията на информаторите, булките се кланят не на кого да е, а на св. Спас, като по този начин му показват, че го слушат. По време на кланянето свекървите изпълняват кратка обредна песен:

Ниско се кланяй, мори невесто...
до църна земя!

Свети Спас, свети Спас да та чуе,
да те чуе, да те види!²¹

След кланянето на невестите всички се отправят към трапезите. Попът минава, за да прекади и да получи плешка от ярето. В тази връзка е съществувала надпревара – кой ще отчупи повече месо за свещеника. Дажбата зорко се следи и на всяка следваща трапеза парчето е по-голямо.

След освещаването на храната започва гощавка. Празникът продължава с хора и веселие, а когато хората тръгват обратно към селото св. Спас ги изпраща с дъжд²². Вярата, че на Спасовден вали е много устойчива, наблюдава се и в наши дни. Според етнографските сведения и тази година (2013) преросяло за кратко²³.

Отбелязването на християнски празници по високите части на землищата и особено по върховете не е нещо ново в българската народна култура. Паралели от територията на Югозападна България наблюдаваме във връзка с почитането на празниците „Св. Кръстор” (22/9 май стар стил) на Лясковски връх и връх Пиленцето, Гоцеделчевско (Марков 2010:89), Костадиновден (21 май) на връх Ючдурк над село Делчево, Димитровден (26 октомври) на Митровица край с. Осеново (Марков 2007:119), Спасовден на Кръстилски връх край с. Кръстилци и т. н. Това не е случайно, като се има предвид засвидетелстваната на много места по етническата територия на страната култова приемственост между антични, християнски, а на места и мюсюлмански, свети места (Марков 2010:157)²⁴. Едновременно с това, наследяване се наблюдава не само в мястото, но и в обредността и култа, свързани с него (Георгиева 1993:232).

---

²⁰ Инф. Софка Пашова, с. Драката.

²¹ Инф. Софка Пашова, с. Драката.

²² Инф. Зорка Тренчева, с. Микрево.

²³ Инф. Зорка Пашова, с. Драката.

²⁴ АКНЕ - Архив на комплексна научна експедиция „Тракийски светилища от Западните Родопи, Пирин и Рила” организирана от Университетски научно-изследователски център за древни европейски и източносредиземноморски култури при ЮЗУ „Неофит Рилски”.

Обикновено високите части на селските землища, особено позизявените от тях, се почитат като места, обитавани от покровителя на селището (често в образа на змей), който в местната вяра е свързан пряко с атмосферните явления, плодородието и други аспекти от живота на населението (Георгиева 1993:112, Беновска-Събкова 1992:5-8). Силната езическа вяра в покровителя предопределя замяната му с християнски светец. Типичен пример в това отношение е Лясковски връх, с който се свързват змейски легенди, едновременно с това се почита св. Христофор, но въпреки патрона, целият връх е по-известен сред населението на съседните села Мусомище и Копривлен като Св. Дух (Марков 2010:89).

Свещената територия на Палатски връх е посветена на св. Спас, т. е. светецът е покровител на местността и на прилежащата територия, в която се включва и село Палат. Св. Спас обаче няма ясен образ в представите на местното население. Това е естествено, като се има предвид, че той няма религиозен образ, т. е. в каноничната християнска вяра светец с името Спас не съществува.

Младите невесте от своя страна също засвидетелстват почитта си към св. Спас, като му се покланят в съпровод със специална обредна песен. Целта е да бъдат видени и чути от светеца. Защо обаче невестите трябва да бъдат видени и чути? Отговорът се крие в спецификите на честването на Спасовден по етническата територия на страната, на базата на които би могло да се твърди, че в конкретния случай става въпрос за стимулиране на плодородието, свързано с едно от основните изисквания към жената – под сукмана рожба да носи, за да дари мъжа и рода с деца (Ганева 2003:36; Гаврилова 1999:330-335).

Както вече беше отбелязано по-горе, посоката, в която се кланят невестите, е на изток и съвпада с посоката, в която се намира Пирин планина – една типична свещена планина в традиционните народни представи, маркирана с множество светилища и змейски легенди²⁵. В тази връзка не е случайно отбелязването на Пирин в легендата за отпечатването на стъпките на Крали Марко върху разположения в подножието на Палатски връх жертвеник, известен като Мократа скала. Местната памет за Мократа скала е почти заличена, като изключим известната в миналото магическа практика за леку-

---

²⁵ АКНЕ - Архив на комплексна научна експедиция „Тракийски светилища от Западните Родопи, Пирин и Рила” организирана от Университетски научно-изследователски център за древни европейски и източносредиземноморски култури при ЮЗУ „Неофит Рилски”.

ване на кожни заболявания с вода от скалата²⁶. Част от етнографските сведения извеждат наименованието „водна скала“ от това, че в най-дълбокото изтичане дори през летните горещини има вода. Други сведения обаче свързват камъка с Крали Марко – един от антропоморфните образи на змея (Георгиева 1993:129) – факт, който е от изключително голямо значение. Внимание заслужава разказът на 81-годишната София Пашова: „Някога Крали Марко скокнал тук чак от Пирин и тъй като бил много жаден, Бог дал от скалата да бликне вода“²⁷. По сведения на информаторите, преди години „стъпки от ботуша“ на Крали Марко се наблюдавали, отпечатани и на други скали между селата Палат и Игралище, но за съжаление днес те вече не съществуват, заради иманярска инвазия или строителство²⁸, което не позволява да се достигне до по-конкретна представа за мястото на героя в местните вярвания.

Не на последно място трябва да се отбележи и широко застъпената сред местното население вяра, че когато празнуването на Спасовден приключи и хората започват да напускат върха, задължително вали дъжд. Сведението за дъжда на Спасовден е изключително интересно. То намира паралели в народните представи за гергьовденския дъжд и е свързано с вярванията за плодородието през предстоящия летен сезон. Според народната вяра, дъждът на Спасовден е скъп, колкото и дъждът на Гергьовден – всяка капка носи жълтица, поради което се явява най-голямото богатство на земеделеца (Маринов 1994:619,637, Марков 2010:21-23).

Като се има предвид вярата, че св. Спас е „гяволия“, поради което задължително се почита с курбан от ярешко месо (християнския символ на дявола и съответно на езичеството), за да дари нивите със скъпия спасовденски дъжд, че на него се кланят младите булки, на които предстои да станат майки, св. Спас в народните представи на палатчани се явява типичен наследник на предхристиянско божество – покровител на плодородието, което в деня на Възнесение Господне осъществява свещен брак със Земята (респективно младите невести) посредством дъжда, за да осигури плодородие, здраве и благополучие през предстоящия аграрен цикъл.

---

²⁶ В тази връзка интерес представлява и сведението, че с водата, в която се гасят свещите в местната църква „Св. Димитър“, жените се мият при главоболие.

²⁷ Инф. Софка Пашова, с. Драката.

²⁸ Инф. Костадин Сулев, с. Палат.

Литература:

Беновска-Събкова 1992: Милена Беновска-Събкова. Змеят в българския фолклор. София. БАН.

Гаврилова 2003: Райна Гаврилова. Колелото на живота. Всекидневието в българския възрожденски град. София. УИ „Св. Кл. Охридски”.

Ганева 2003: Радослава Ганева. Знаците в българското традиционно облекло. София. УИ „Св. Кл. Охридски”.

Георгиева 1993: Иваничка Георгиева. Българска народна митология. София. Наука и изкуство.

Колев 1987: Николай Колев. Българска етнография. София. Наука и изкуство.

Маринов 1994. Димитър Маринов. Народна вяра и религиозни народни обичаи. София. БАН.

Марков 2010: Васил Марков. Древнотракийско наследство в българската народна култура. В. Търново. Фабер.

Марков 2007: В. Марков, Културно наследство и приемственост. Наследството от древноезическите свети места в българската народна култура. Благоевград.

ЕЛЕКТРОННИ КЛАВИШНИ МУЗИКАЛНИ РАБОТНИ СТАНЦИИ (ЕКМРС) – ХАРАКТЕРИСТИКА

Д-р Маргарит Русев
ЮЗУ „Н. Рилски”

***Abstract:** In the focus of the report is one of the main categories of the contemporary electronic keyboard instruments. The major purpose is to clear the content of the notion: "Electronic keyboard music workstations"(EKMWS) according to the present. The study outlines the conceptual and functional parameters of the category. Some of the most popular instruments that could be defined as EKMWS are analyzed. Different classes of the category are defined. As a result of the analysis of the different keyboard models is extracted the entire performance of the electronic keyboard music workstations segment.*

***Keywords:** electronic keyboard musical instruments, keyboard workstations.*

ВЪВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМА

В съвременното ни многообразието от електронни клавишни модели на пазара е огромно. Различните производители и дистрибуторите дефинират в своите каталози електронните клавишни музикални инструменти (ЕКМИ) в различни категории. В тези каталози още от края на миналия век неизменно присъства сегментът на електронните клавишни музикални работни станции (ЕКМРС)²⁹. Но какво е съдържанието на понятието към днешна дата? Кои са характерните черти, по които един електронен клавишен инструмент може да бъде определен като ЕКМРС? В научната литература и интернет пространството не успяхме да открием задоволителни отговори на тези въпроси. Затова в настоящия доклад си поставихме за цел **да се изясни съдържанието на понятието електронни клавишни музикални работни станции (ЕКМРС) към днешна дата**. За постигането на поставената цел ще разгледаме характеристиките и функционалността на по-популярните и достъпни за потребителите съвременни инструменти от категорията.

ЕЛЕКТРОННИ КЛАВИШНИ МУЗИКАЛНИ РАБОТНИ СТАНЦИИ – ХАРАКТЕРИСТИКА

В основата на категорията на електронните клавишни музикални работни станции (ЕКМРС) е идеята в един инструмент да се събере всичко необходимо за реализацията на цялостна музикална продукция. Това определя стремежа на производителите в ЕКМРС да интегрират възможно най-широк набор от тембри, функции и приложения, които съответно да покриват най-голям спектър от потребностите на музиканта. Във високия клас на тези инструменти³⁰, звукопроизводството е хибридно, като съчетава в няколко аспекта синтезаторната и семплиращата технология. Основна е синтезаторната обработка на семплирани от акустични/реални инструменти вълнови форми³¹, но често се вграждат и отделни дигитални семплер и синтезатор. Така например в най-високия модел на Korg днес – Kronos X, са съчетани цели девет модела за звукопроизводство. За продуцирането на качествени пиано звуци е ползван семплиращият метод. Разновидности на семплирането са използвани и при моделирането на електрическите пиана и органните звуци. За синтезаторни-

---

²⁹ От английски: Keyboard Workstation.

³⁰ Под „висок клас” визираме модели, като Yamaha Motif XF, Roland Fantom G, Kurzweil PC3K, Korg Kronos X и др.

³¹ Може да се каже, че технологията е основна и за почти всички категории съвременни електронни клавишни музикални инструменти.

те тембри са разработени няколко дигитално базирани технологии, възпроизвеждащи различни аналогови принципи на синтез. Останалите оркестрови, ударни инструменти и др., са базирани на хибридните техники. Отделно има пълнофункционален семплер. Видно е, че в ЕКМРС разнообразието от висококачествени тембри успява да покрие всички стилкови направления в музиката.

ЕКМРС включват голям набор от приложения за работа в професионално звукозаписно студио и на голяма сцена. Този тип инструменти обикновено разполагат с MIDI секуенсерите с най-широки възможности за запис и редакция на MIDI партитури. Нещо повече – от няколко години се включват и възможности за запис на аудио пътеки, като в най-скъпите модели са разработени хибридни секуенсери, записващи както MIDI, така и аудио информация. Такава аудио/MIDI секуенсери откриваме в: Yamaha Motif XF – с 16-траково хибридно приложение; Korg Kronos X, в който паралелно работят 16-траков MIDI секуенсер и 16-канален аудио рекордер и Roland Fantom G, който предлага внушителните 128 трака, от които 24 за запис на аудио сигнал. Логично сред конекторите вече присъстват микрофонни, линейни и китарни входове. Може да се каже, че тези опции превръщат електронните клавири в самостоятелни звукозаписни студиа.

Паралелно с въвеждането на подобен род записващи устройства в ЕКМРС, се разширяват и възможностите им за интеграция в студийна среда. Секциите от фейдери и потенциометри, разположени на предните панели на клавирите, могат да бъдат назначавани за контрол на виртуалните миксери на компютърно базирани звукозаписни работни станции (DAW), като Cubase, Sonar и др. В инструментите от категорията се поставят и висококачествени ефект-процесори, заимствани от професионални цифрови смесителни конзоли. Дигиталните симулации на висококачествени компресори, еквалайзери, ревербератори, китарни усилватели и т. н. позволяват обработка със студийно качество на звуковия сигнал. Като пример можем да посочим Motif XF, при който се използва технологията VCM, която е пренесена от конзолите на Yamaha DM2000VCM и DM1000VCM.

Голяма част от съвременните работни станции разполагат освен с MIDI и с аудио интерфейс. Той обикновено се свързва с компютър чрез USB връзка, като осигурява възможност за директен цифров обмен на аудио данни между двете устройства. Аудио интерфейс с по-широки възможности се предлага като опционален за моделите от серията Motif XF на Yamaha. При него връзката е чрез

стандарта FireWire 1394 и осигурява дигитален трансфер на 16 аудио канала. Ако чрез MIDI интерфейса си електронният инструмент може да бъде ползван като контролер, то наличието на аудио интерфейс му дава възможност да работи и като външна звукова карта на компютърно базирана музикална станция.

Наред с останалите устройства, в ЕКМРС често се срещат и еволюирали с времето традиционни приложения, като вокодери и арпеджатори. Иновативен е новият подход при програмирането на арпеджатора при инструментите от сериите Motif, MO и MOX на Yamaha. В допълнение към обичайните модели на арпеджи са добавени модели, имитиращи характерни изпълнителски фрази на акустични и електронни инструменти. Фабричният списък включва барабанни, басови китарни, синтезаторни и други линии, които интерактивно следват хармонията, зададена при музициране с клавиатурата. Този подход в известна степен доближава функционално арпеджатора към устройствата за автоматичен акомпанимент, характерни за интерактивните клавишни автоаранжори (ИКАА). Все пак откриваме съществени разлики в двете приложения. Стилите модели имат по няколко вариации, но те не са оформени като конкретни стилски дялове. Липсват интродукция, заключение, основни дялове и преходи, каквито са характерни при автоаранжорите³². По отношение на изпълнителската техника също има разлика. Традиционният за автоаранжорите подход за задаване на акордови последования с лявата ръка и свирене с избран инструментален тембър на мелодични или други линии с дясната ръка, в голяма част от фабричните стилове на арпеджатора е неприложим. Често по протежение на цялата клавиатура могат да се изпълняват единствено автоматични ритмизирани фигури³³. Алгоритъмът на стилско моделиране на арпеджатора на Yamaha видимо е проектиран предимно за студийен тип работа, докато този на автоаранжора е с насоченост към живото музициране.

В средния и по-ниския клас на разглеждания тип електронни инструменти са разположени клавири, които запазват характера на категорията, като успяват да осигурят възможно най-широк спектър от приложения, макар и „орязани“ по отношение на част от възможностите си.

---

³² Единствено при последния модел от серията Motif – XF е включено автоматично заключение.

³³ Това е и традиционната функция на арпеджатора.

Най-ясно са очертани нивата при работните станции на фирмите Yamaha и Korg. Под върховия модел на Yamaha – Motif XF, стои MOX, а в средния клас на Korg – моделът Krome. Под тях са Yamaha MX и Korg Kross.

Ниският клас е отговор на търсенията за компактен, лесно преносим, многофункционален инструмент. Това, което е характерно за ЕКМРС е, че дори и в ниския клас инструментите разполагат със значителни ресурси. Yamaha MX притежава 128-гласна полифония, библиотека от тембри с над 1000 звука, VSM ефекти, аудио интерфейс, възможност за контрол на компютърно базирани работни станции (DAW), аудио и MIDI плейъри, арпеджатор и др. Korg Kross разполага с пълнофункционален 16-траков MIDI секуенсер, също значителна колекция от тембри, полифоничен арпеджатор, аудио рекордер, вход за включване на микрофон, слот за външна памет и др.

И двата модела са с олекотена конструкция за по-лесна преносимост. Kross разполага дори с възможност за запазване от батерии, а 61-клавишният му вариант е снабден с удобна дръжка.

Roland също има модел, който може да бъде позициониран в един клас с MX и Kross. Това е модела Juno Di, който съдържа подобни на другите два инструмента приложения и възможности. Клавира на Roland има и разновидност - Juno Stage, която е с увеличен диапазон на клавиатурата и функционалност, оптимизирана за сценични изяви.

В тази категория липсват инструменти с включени образователни приложения.

По отношение на дизайна може да се отбележи, че ЕКМРС обикновено не интегрират в корпуса си озвучителна система. При тях се предполага включване към външна апаратура.

По отношение на клавиатурите производителите проявяват гъвкавост и предлагат за голяма част от моделите различни варианти. Наложени са трите стандарта с 61, 76 и 88 клавиша, като най-големите обикновено симулират утежнена пианистична механика³⁴.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение ще отбележим, че електронните клавишни музикални работни станции (ЕКМРС), както и всички електронни музикални клавишни инструменти, продължават да се развиват, както по отношение на звука, така и по отношение на потребителския интерфейс, дизайна, функционалността си, допълнителни устрой-

---

³⁴ Примери: вариантите на Kurzweil PC3K, Korg Kronos X, Korg pro Krome, Korg pro Kross, Yamaha Motif XG, Yamaha MOX, Roland Fantom G и др.

ства\елементи и дори клавиатурата. Този еволюционен процес несъмнено е насочен към оптимизиране работата на всеки един потребител, било той концертиращ музикант, композитор, аранжор, студийен продуцент или музикален педагог.

ОРГАНИЗАЦИОННИ ФОРМИ НА ИЗВЪНКЛАСНАТА И ИЗВЪНУЧИЛИЩНАТА ДЕЙНОСТ ПО МУЗИКА

Ас. д-р Магдалена Георгиева Лобутова
ЮЗУ „Н. Рилски“, катедра „Музика“

***Abstract:** The first part of the article examines the concept of "organizational form" in connection with extracurricular activities. Attention is drawn to features which characterize different forms and categories. The second part of the article makes classification of performing music activities such a special attention is given to collective forms /vocal and instrumental ensembles/.*

***Keywords:** extracurricular activities, organizational form, ensembles.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Извънкласните и извънучилищните дейности дават възможност на децата и учениците да се занимават допълнително, извън регламентираната учебна програма, с изкуства, спорт и наука. По този начин се оползотворява свободното им време, те се забавляват и учат едновременно. В отговор на различните потребности и желания, центровете за обучение на деца предлагат разнообразни форми за обучение и възпитание в различни направления. Целта на настоящия доклад е да се класифицират организационни форми за обучение по музика в извънкласна и извънучилищна среда. За постигането на целта се определят следните задачи:

1. Да се представи понятието „организационна форма“ в извънкласната и извънучилищната дейност;
2. Да се разгледат организационни форми на колективни изпълнителски дейности по музика в извънкласна и извънучилищна среда.

ОРГАНИЗАЦИОННАТА ФОРМА В ИЗВЪНКЛАСНАТА И ИЗВЪНУЧИЛИЩНАТА ДЕЙНОСТ

Формата като философска категория е „начина на съществуване и израз“ на съдържанието на предмети или явления (Философски речник, 1985: 593). Със значението на „вътрешна организация“ понятието доизяснява своето съдържание чрез категорията структура³⁵. Изменението на структурата води до изменение както на съдържанието на обекта, така и на формата, като ги прави взаимозависими. В случай, че формата престане да отговаря на съдържанието, се поражда нова форма, която преодолява появилото се противоречие между тях (Философски речник, 1985). Като педагогическа категория организационните форми на обучение биха могли да се възприемат като „начин за изразяване, структуриране, конструиране, организиране, разгръщане и придаване устойчивост на процесуалната и съдържателната страна на обучението“ (Радев, 1992: 38). А. Попов разделя формите на извънкласна и извънучилищна дейност на организационни форми и форми на възпитателна дейност. За организационните форми той посочва, че това са „обединения, които са създадени според интересите и потребностите, способностите и изявената творческа дейност“ (Попов, 1994: 14) и че имат „организационен и управленски характер по отношение на възпитателния процес“ (Попов, 1994: 19).

Попов разделя организационните форми на извънкласна и извънучилищна дейност според следните главни „признаци“:

- Съдържание на дейността;
- Организационна структура;
- Състав на участниците;
- Институции, които организират, ръководят и осъществяват дейността им (Попов, 1994: 16).

Съобразно „съдържанието на дейността“ той отличава няколко групи организационни форми, сред които и форми с художествено-творчески характер. Авторът отбелязва съответни подразделения, като в сферата на музикалното изкуство посочва: клуб на приятелите на музиката, музикални школи и студии; хорове, оркестри; вокални групи; оперетни състави; музикално-естрадни групи” (Попов, 1994: 16).

---

³⁵ Структура (лат. *structura* – строеж) – строеж и вътрешна форма на организация на системата, която се явява като единство на устойчивите взаимовръзки между нейните елементи. (...) Благодарение на многообразието на структурните равнища на материята всяка материална система е полиструктурна (Философски речник, 1985: 584).

Според втория признак, определен от А. Попов – „организационната структура”, формите са разделени на:

- Кръжоци;
- Клубове по интереси;
- Школи;
- Студии;
- Самодейни колективи.

Авторът охарактеризира видовете структура като обикновена и сложна „когато има отделни секции или студии в дадена организационна форма” (Попов, 1994: 17).

Съобразно признака „състав на участниците” авторът класифицира организационни извънкласни и извънучилищни форми според възрастта и пола:

- За ученици от начален курс;
- За ученици от средния курс;
- За ученици от горния курс;
- За момчета;
- За девойки (Попов, 1994: 18).

Отбелязани са и често срещаните в практиката смесени групи, в които участват ученици от различна възраст и пол.

Е. Рангелова класифицира според показателя „възраст” едно-възрастови и разновъзрастови форми. Първите обединяват деца от един випуск на дадено училище или един випуск от различни училища, като подчертава положителното влияние (в повечето случаи) на по-големите ученици върху по-малките за натрупване на ценен опит (Рангелова, 2009).

От гледна точка на признака, свързан с организаторите, които сформират извънкласните и извънучилищните дейности – институции, извънучилищните учреждения и др., от значение за направлението на дейността е най-вече предназначението, „функцията” на всеки от тях.

Според А. Попов възпитателно влияние се осъществява чрез възпитателните форми, като „беседи, срещи-разговори, вечери на въпроси и отговори, вечери на музиката, театъра, изобразителното изкуство, литературни вечери, тематични вечери – портрети, хроники”, които се отнасят към организационните форми като част от работата им (Попов, 1994: 19).

М. Грудева въвежда още няколко допълнителни признака за класификация въз основа на:

- Признак време;

- Признак брой на участниците;
- Признак степен на подготвеност (Грудева, 2004: 39-40).

Според признака „време“ тя определя формите за извънкласна и извънучилищна работа като: постоянни – продължават своята дейност най-малко една учебна година и временни – до няколко месеца или дни (Грудева, 2004). От гледна точка анализа на формите по музика преобладават постоянните форми, имайки се предвид необходимостта от технологично време за овладяването на определени знания и умения. М. Грудева подчертава, че „Този вид форми позволяват да се изгради по-стабилна детска общност, която се отличава със свой климат, свои ценности, свой начин на общуване“ (Грудева, 2004: 39). Въпреки определено по-големите образователни и възпитателни възможности на постоянните форми, в практиката на извънкласната дейност се срещат състави, чийто период на подготовка за концертни изпълнения е прекалено кратък, за да бъде причислен към постоянните форми. Подобно решение на ръководителите е провокирано най-вече от желанието да бъдат включени в програмата и представени изпълнения за определен повод или училищен празник, без да се поставят по-амбициозни цели.

Съобразно признака „брой на участниците“, М. Грудева разграничава „индивидуални“, „групови“ и „масови“ форми³⁶. Според авторката индивидуалните са подходящи предимно за занимания с „...особено талантиливи деца, които трудно могат да се впишат в група с успоредни показатели или за деца с проблеми в адаптирането към група, общност, колектив“ (Грудева, 2004: 40).

Броят при груповите занимания се определя, според М. Грудева, от „вида дейност и направлението, в което тя се реализира“ (Грудева, 2004: 40). Е. Рангелова конкретизира долната граница като посочва трима участници в група за минимален брой (Рангелова, 2009). Масовите извънкласни и извънучилищни дейности имат най-широк обхват, като в тях взимат участие ученици от различна възраст, училища и училищни общности.

А. Попов разглежда и една своеобразна организационна форма, която има връзка с музикалното изкуство и това е т. нар. комплексна форма на извънкласна и извънучилищна дейност. В нея се смесват „социално-психологически, педагогически, документални, художествени и развлекателни елементи“ (Попов, 1994: 40). За да се

---

³⁶ По темата вж. също и Рангелова, Емилия М. (2009). Методика на възпитателната дейност: Кн 1. Габрово, стр. 92-99.

постигне цялостно въздействие чрез тази форма, се използват изразните средства на различните видове изкуства (Попов, 1994).

Д. Тодорина разграничава формите за обучение в две големи групи: общи – фронтална, групова, индивидуална и техните разновидности и конкретни – класно-урочни форми, класно-неурочни и извънкласни (извънучилищни). Тя подчертава взаимната връзка между тези групи, които си взаимодействат, като общите форми съществуват в рамките на конкретните (Тодорина, 2011).

ИЗПЪЛНИТЕЛСКИ ДЕЙНОСТИ ПО МУЗИКА В ИЗВЪНКЛАСНА И ИЗВЪНУЧИЛИЩНА СРЕДА

1. Класификация на формите за обучение по музика на основата на признака „брой на участниците“:

- Индивидуални занимания – изучава се избран музикален инструмент или пеене (солови изпълнения на музикални произведения); Индивидуалните форми при извънкласните и извънучилищни дейности по музика не са предназначени само за работа с отличаващи се с таланта си деца. Те са подходящи при занимания, чиято цел е развиване на музикални способности и качества, като методите на обучение се съобразяват с индивидуалните специфики за всяко дете. Това се отнася и за вокалното обучение, и за уроците по музикален инструмент. Индивидуалното обучение в тези случаи се предпочита, защото то дава по-добри и по-бързи резултати, отколкото груповите занимания, но също така предоставя възможност за лична (солова) изява в областта на музикалното изпълнителство.

- Групови занимания – колективно музициране в състав³⁷. Доста често музицирането в състав е подпомогнато или дори пряко зависимо от индивидуалните занимания по солфедж, вокална постановка или обучение по инструмент.

2. Класификация според признак „време“:

- Постоянни – за една или повече учебни години;
- Временни – за по-малко от година; формират се във връзка с конкретен повод и се разпадат след това.

3. Основни разновидности на формите, свързани с изпълнителски дейности по музика:

- Форми за обучение по музика във връзка с изпълнение на вокална музика;
- Форми за обучение по музика с изпълнение на инструментална музика.

---

³⁷ Тук под „състави“ се разбира всички видове музикални обединения и колективи, които провеждат редовна репетиционна и концертна дейност.

КОЛЕКТИВНИ ИЗПЪЛНИТЕЛСКИ ДЕЙНОСТИ (ИЗПЪЛНИТЕЛСКИ СЪСТАВИ)

I. Извънучилищни дейности във връзка с изпълнение на вокална музика – детски вокални състави.

Извънкласните и извънучилищни дейности, свързани с изпълнение на вокална музика, са по-разпространени в сравнение с дейностите, съсредоточени върху изпълнението на инструментална музика. Основната причина за това е, че при вокалната музика се получават по-бързи резултати. Различават се следните вокални състави:

- Вокален ансамбъл – вокална формация, която включва определен брой изпълнители: дуо (двама изпълнители), трио (трима) и т. н. – квартет, квинтет, секстет, септет, октет;

- Вокална група³⁸ – колектив, който осъществява постоянна активност като извънкласна или извънучилищна дейност, организирана от образователни или други институции. Броят на участниците често е непостоянен (при децата съществува голямо текучество). Те могат да бъдат разпределени по гласове (в партии) или не (преобладава едногласното пеене), в зависимост от възможностите и опита на малките певци или от спецификата на изпълняваната музика. Изискванията за редовна репетиционна работа и концертна дейност стоят в основата, върху която се градят навиците за постигане на поставените при обучението цели и задачи.

- Вокално студио – за разлика от вокалните групи се предполага осъществяването на по-разнообразни дейности и изяви, правят се повече експерименти във връзка с музикалното им обучение и сценичното представяне на песните;

- Хор – „организиран постоянно действащ вокално-изпълнителски колектив, който със средствата на своето изкуство художествено пълноценно разкрива идейно-емоционалното и образно-смысловото съдържание на изпълняваните от него музикални произведения” (Янев, Гюлева, 1980 :72).

1. В зависимост от начина на звукоизвличане вокалните състави могат да бъдат:

- Състави за поп-пеене;
- Състави за школувано пеене;
- Състави за народно пеене.

---

³⁸ Често в практиката понятията „вокална формация” и „вокална група” се припокриват.

2. Съгласно вида на гласовете (полов признак) вокалните състави биват:

- Състави за момичета;
- Състави за момчета;
- Смесени състави (за момичета и момчета).

3. Вокалните състави, в зависимост от това дали използват или не акомпанимент при изпълненията (ансамблова характеристика), са:

- Акапелни вокални състави (без акомпанимент);
- Вокални състави, използващи акомпанимент.

4. Състави, класифицирани по „възрастов показател“:

- За деца от една възраст;
- За деца от различни възрасти³⁹.

II. Извънкласни и извънучилищни дейности във връзка с изпълнение на инструментална музика.

Специфичните качества на различните инструменти обогатяват изразните възможности на музиката. За съжаление понастоящем този вид детско музициране е рядко срещано в България. Като извънкласна дейност в общообразователните училища се срещат най-вече фанфарните и духовите оркестри. Извънучилищни дейности, свързани със свирене на музикален инструмент, се организират към музикални школи, читалища, паралелки с усилено изучаване на музика, музикални училища и др. Срещат се следните инструментални състави:

- Инструментален ансамбъл – малки състави, които се състоят от по два, три, четири и повече инструмента: съществуват дуо, трио, квартет, квинтет, секстет, септет, октет. Видът на инструментите, които участват, ги определя като еднородни (само от струнни, духови и т.н.) и смесени.

- Камерен оркестър⁴⁰ – има минимален брой от 13 изпълнители;

- Струнен оркестър – в състава му се включват струнни лъкови инструменти (цигулки, виоли, виолончели, контрабаси);

- Симфоничен оркестър – има няколко групи инструменти (струнни, духови, ударни);

---

³⁹ Вариантите могат да бъдат твърде много, затова считам, че е несъстоятелно да се прави по-подробно разграничение.

⁴⁰ Произлиза от ὀρχήστρα (от гръцки), означава тази част от сцената, която се заема от хора в древногръцкия театър (Стоянова, 1984).

- Духов оркестър – в него участват духови инструменти (дървени, медни духови, но и ударни);
- Естраден оркестър – за основа служат акустични, електрически и бас-китари, клавири (синтезатор, пиано), ударни инструменти, като могат да се включат и други инструменти (напр. медни духови) и вокал.
- Естрадно-духов оркестър;
- Фанфарен оркестър (Мартин-тромпетен оркестър) – състои се от фанфари – мартин-тромпети;
- Народен оркестър – в състава му могат да се включат различни съчетания от български народни инструменти: струнни лъкови (гъдулка), струнни дрънкови (тамбура), дървени духови (кавал, цафара (свирка), двойка (гласеници, дюдюк), гайда (мехов инструмент), тъпан (ударен инструмент), както и инструменти, като акордеон, кларинет, виолончело, контрабас и др.;
- Китарен оркестър;
- Мандолинен оркестър;
- Акордеонен оркестър;
- Китаро-мандолинен оркестър и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Голямото разнообразие от форми в извънучилищната дейност по музика е породено от спецификата на музикалното изкуство. Въпреки значимите постижения през годините и огромните ползи, които музиката носи на децата за тяхното развитие, проблемите при извънучилищните дейности по музика в България не са никак малко понастояще. Основната тревога е, че броят на децата, които искат да се занимават с музика, намалява значително след 90-те години на XX в., вследствие на което редица извънучилищни институции, занимаващи се с обучение на деца, затварят врати. Постепенно вокалните групи стават най-разпространената колективна форма за извънкласна и извънучилищна дейност по музика. Като част от причините за тяхната популярност може да се изтъкне атрактивността, гъвкавостта и сравнително по-бързите резултати, в сравнение с многогласното пеене в хор и свиренето на инструмент. Детската хорова и оркестрова (инструментална) музика обаче има своята ценност за музикалното изкуство. Затова трябва да бъдат положени усилия от страна на институциите, държавата и обществото, за да могат те да заемат своето заслужено място и в живота на децата, и на музикалната сцена.

Литература:

1. Грудева, Маринела И. (2004). Педагогика на извънучилищната дейност: Състояние, проблеми, модели. Варна.
2. Попов, Атанас. (1994). Извънкласна и извънучилищна дейност с учениците. УИ „Неофит Рилски”, Благоевград.
3. Радев, Пламен. (1992). Кратък речник по теория и история на обучението. Пловдив.
4. Рангелова, Емилия М. (2009). Методика на възпитателната дейност: Кн 1. Екс-прес, Габрово.
5. Стоянова, Елена. (1984). Музикална литература. Изд. Музика, София.
6. Тодорина, Добринка. (2011). Форми на обучение. „Санин – Н и Н” ООД. Благоевград.
7. Философски речник. (1985). Второ допълнено издание. София. Под ред. на М. Бъчваров, М. Драганов и ст. н. с. С. Г. Стоев. София, Партиздат.
8. Янев, Е., Л. Гюлева. (1980). Хорознание и методика на работа с хор: учебник за средните музикални училища. Изд. Музика, София.

ПЛАСТИКАТА В ОБЛЕКЛОТО

докторант Ина Кочева

ЮЗУ „Н. Рилски”, катедра „Културология”

Summary: The article reviews the origins and developments of plastic techniques like an art-decorative technique in clothing. It also covers some historical aspects, occurrence and characteristics of the manifestation of these techniques in different periods of art and fashion. The emphasis in this paper is aimed primarily at creating opportunities for implementing the plastic techniques in contemporary fashion. Listed are some examples of revival of these techniques and its appearance in the collections of contemporary, world-famous designers.

Декоративно-приложната дейност предлага разнообразни възможности за изработка на текстилни изделия. Голямото многообразие от пластични техники благоприятства творческата изява на дизайнер, предоставяйки му възможност за вариативност и избор на най-удачно решение. Декоративните пластични техники са необходими и важни, заради приложението им в съвременната мода и облекло, за изработване на цялостно изделие или на детайл от дрехата.

Една от възможностите за постигане на високи художествени стойности на облеклото може да се осъществи чрез включването на разнообразни текстилни материали и техники. Те способстват за изграждане на формата, структурата, орнаментите, ритъма, пропорциите, симетрията, цветовете хармонии в облеклото. Съчетаването на тези елементи има неограничени възможности за създаване на орнаментални и сюжетни композиции в декорацията на облеклото, допринася за повишаване на неговата естетическа стойност.

Някои по-известни пластични техники са: обвивна техника; смесени техники; папие-маше; мека пластика; обемна пластика; пластики, изработени чрез шиене и напластяване; връзване и драпирване; чрез наслагване, наслояване или чрез прорязване, нагъване, моделиране. Също така могат да се изработят пластични елементи чрез втъкване на ресни с различна или еднаква дължина на нишките, както и много други пластични и комбинирани техники.

Характерно за техниката папие-маше е облепването на обемни и пластични форми с късчета хартия или плат, след което предметът или изделието се декорира.

За смесените техники е характерно комбинирането на две или повече техники в една (пластична апликация плюс бродерия; пришиването на обемни елементи – мъниста, камъчета, пискюли, допълнителни елементи към текстилна основа (плат) и др.)

Обвивната (пашкулена) техника води наименованието си от пашкулената копринена буба и начина на обвиване около нея. Така нареченото обвиване или намотаване се извършва с различни по цвят и дебелина конци, прежди, връзки и шнурове, от разнообразни материали. Чрез обвиването могат да се получат различни по големина пашкули и форми, които да се използват за изработка на допълнения, украшения, бижута и аксесоари към облеклото. Техниката се използва както за декорация, така и за създаване на самостоятелни произведения на изкуството с висока естетическа стойност. В облеклото пашкулената техника се използва за подчертаване на талията, гърдите или служи като художествено средство за пластична изява на дрехите. Според Б. Херцег „...пластичните елементи, съчетани с формата и силуета на дрехата, придават причудливост, оригиналност и уникалност на цялото” (Херцег, 1988: 53). Според нас тази пластична декоративна техника дава широки възможности за приложение и изпълнение, като позволява употребата на разнообразни материали и интерпретации.

Пластичните текстилни техники имат своето историческо развитие и тяхното приложение в облеклото може да бъде проследено

още от древните гърци, които проявяват особен интерес към пластичната, живописната страна на костюма, а не към конструктивната. Древногръцкото облекло се отличава с проста конструкция, хармонични пропорции, динамика и свобода на движението. Благодарение на хармоничните си пропорции, външната простота и изяществото на успоредно падащите гънки, то напомня строгите колони на храмовете. Формата на драпираното облекло дава възможност за подчертаване на изящността и гордостта у гърците (Попска, 2003: 19). Този пластичен похват се прилага много често в съвременната мода при изработката на официални рокли и тоалети.

Костюмът на древните римляни се оформя през републиканския период и носи отпечатъка на изключителната строгост на бита. Естетически идеал при римляните представляват физически силният и издръжлив мъж и величествените жени. Този идеал се подчертава чрез сложното им облекло. Римският костюм прилича на гръцкия по драпирането, но за разлика от него той не позволява на човека да се движи бързо (виж изобр. 1). Бавната походка, изобилната драпировка и сковаността се смятат за изящество (Попска, 2003: 27-32). За да придадат на моделите си тази древноримска величественост, съвременните дизайнери трябва да обърнат особено внимание на пластичните възможности на материала – драпирането, напластяването на плисета са актуални и днес.

През романския период декоративно-пластичното решение на облеклото се постига чрез контрастните съчетания на тъканите, скъпоценните гарнитури и кожените обшивки, докато през готическия то се отличава с особено богатство на тъканите, многослойност, яркост и изобилие на декоративни елементи.

През Ренесанса облеклото се отличава с особена колоритност, изобилие от форми, увеличен обем и скъпоценни украшения, които му придават голяма художествена изразителност. Процепите в облеклото и напластяването на дрехите, най-често в контрастни цветови съчетания, изграждат цялостния силует на дрехата.

Стилът барок се отличава с динамичност, монументалност, декоративност и пищност (Христова, 2006: 407). Тези тенденции се прилагат умело и при изработката на облеклото от този период. Пластичността се изразява в богато украсените с дантели яки и разнообразните по форма и големина буфан-ръкави. Като допълнения към цялостната визия се носят шапки с голяма периферия и щраусови пера, обувките са декорирани пластично с катарамии, връзки, панделки и богато орнаментирани. Пластичните форми от бароковия период могат да се използват при проектирането на модерни облек-

ла, като се подсили обемът на ръкавите и се подчертае извивката на талията.

Стилът рококо подсилва още повече извитите линии и придава лекота на костюма, в сравнение с бароковия. Роклите на дамите са изключително пищни и обемни, опънати върху обръчи и съставени от няколко волана, но се отличават с голямо неудобство.

Между 70-те и 80-те години на XIX в. във Франция се създава нов буржоазен женски костюм. Ханшът се очертава с изкуствени подплънки и възглавнички, които се поставят отзад, ниско под талията. Този нов тип рокля се нарича *турнюр*. За да има турнюрът по-голяма устойчивост и по-голям обем, под подплатата се слагат коло-сана тъкан и възглавнички (виж изобр. 2). Горната пола, която се набира по цялата дължина на талията, се превръща в пакетоподобно облекло (Попска, 2003: 104).

През 1921-1923 г. отново се появяват роклите в стил рококо и ренесанс. Забелязва се връщане и към турнюрите, но този път ръкавите са с различна дължина буфани, плисирани и широки в горната част.

Пластичните техники намират особено приложение във вечерните рокли от 30-те години на XX в. Характерни за тях са асиметричните конструкции, набори и басти. Разнообразието на композицията се основава на варианти, получени чрез драпировките, гънките с асиметрично разположение, в съответствие с блестящата повърхност на материалите и цвета на тъканите. Полите „клош”, плътно прилепнали по ханша, в долната си част преминават в различни разрези. Ръкавите са „прилеп” или буфан. При проектирането на бални рокли се използват два вида тъкани и се декорират с разрези, в които се вмъкват набрани парчета плат (О’Нара, 1986: 125). Пластиката се забелязва и при изработката на допълненията към облеклото, като обувки, шапки и т. н., към които се добавят метални катарамии, верижки, токи и др.

След 60-те години модата става неузнаваема. Това, което преди се е смятало за невъзможно и неприложимо в облеклото, сега е по-модерно от всякога. През 1964 г. *Paco Rabanne* създава колекция от рокли, които не могат да бъдат част от гардероба на тогавашните дами, тъй като са изработени от метал, пластмаса, хартия, кожа. Той разработва известните пластмасови корсажи, съчетава алуминиеви миниполи с дълги стоманени ресни, костюми от метални верижки и халки (Devlin, 1980: 141). Създава облекла от мачкана хартия, алуминиево фолио и хавлиено жарсе, съединени със скоч.

През 70-те години новаторството в модата е насочено към моделирането в раменния пояс, където се срещат комбинации от всички видове свободни ръкави: паднало рамо, квадратни ръкавни извивки, кимоно-ръкав. Дизайнерът *Claude Montana* е известен с много широките рамене в облеклата, постигайки го чрез различни пластични детайли, вмъкнати в раменния пояс (Devlin, 1980: 143).

Много от експертите смятат, че 80-те са години на „кича“, поради липсата на всякакви задръжки у дизайнерите. Довеждат много от традиционните форми до гротеска, а в много от моделите преобладава хуморът. Доста изявен през този период е *Gianni Versace*, който е много популярен с комбинирането на различни художествени стилове – от ампир до ренесанс, от барок до футуризм (Попска, 2003: 142-143). Той комбинира различни методи за пластично изграждане на формата и силуета, като напластяване, драпиране, връзване, изпълване на форми с пълнеж и др. Позволява си да съчетава материалите по много креативен и нетрадиционен начин за тогава: кожа с коприна, дантели и джинсови тъкани и др.

През 90-те години новите технологии предоставят на дизайнерите възможности, които преди това са били само плод на тяхната богата фантазия. Стилът хай-тек създава облекла, които не се късат или такива, които светят на тъмно. Еластичните тъкани могат да бъдат обсипани с блестящи частици, облепени с метални пластинки, а също и да отразяват светлината (виж Градско списание, 2012). *Donna Karan* създава рокли от некъсаща се хартия, а *Miuccia Prada* представя ризи от латекс, които напълно преобръщат представите за тогавашната употреба на материали.

С идването на XXI в. се наблюдава един нов прочит на предишните стилове, синтез на глобално и етническо облекло, както и на множеството музикални субкултури. Бъдещето започва да изглежда все по-неясно и модата започва да се вглежда назад в миналото, търсейки вдъхновение, дори повече от предишните десетилетия. Облеклата от 60-те, 70-те и 80-те години на миналия век стават изключително популярни, връщат се и много традиционни техники за обработване на текстилните материали, които придават на моделите напълно нов облик и звучене. Много от дизайнерите си сътрудничат с художници и майстори, заедно с които да съживят вековното старание и прецизност на текстилните техники, изследвайки иновативни материали и изобретателни начини да се подобрят визуалните качества на тъканите и моделите. Различните гънки, драпиране, набори, усуквания и възли се превръщат в едни от най-предпочитаните техники за моделиране на текстила. За да постигнат пластичност и

архитектурност на плата, дизайнерите имат голям избор от тъкани и материи, с които да постигнат желанието от тях ефект: тюл, сатен, коприна, тафта, органза, шифон и др. Не по-малко ефектни са и моделите, изработени от по-нестандартни материали, като полиестер, латекс, хартия и др.

Дизайнерът *Gianfranco Ferre* е повлиян силно от пластиката в облеклото и през 2010 г. прави своята пролетна колекция, в която се открояват тоалетите с т. нар. архитектурни плисета (виж изобр. 3). В колекцията акцент създават лъскавите и блестящи материи в нюанси на златно, сребристо и бяло. Неговите задълбочени познания в областта на архитектурата се оказват особено полезни и адаптивни в модните му произведения. Пространствените и геометрични търсения са част от идейната концепция на всяка негова колекция. Точността и прецизността при конструирането на облеклото не ограничават полето му на изява, а точно обратното – дават му още по-голяма свобода на размаха.

Един от емблематичните дизайнери на XXI в. е *Alexander McQueen*. Той е популярен най-вече като дизайнер на висша мода, но също така и със задълбочените си познания за изработка на поръчкови облекла. Ранните ревюта на дизайнера налагат репутацията му на човек, който използва противоречиви и шокиращи тактики. Силуетите, които създава, се отличават с фантазия и бунт срещу скучното и традиционното. Прилага новите технологии, за да добави различен привкус на своите ревюта, както и усещане за драматизъм и екстравагантност (Vaidyanathan, 2010). При проектирането на своите модели *McQueen* използва различни пластични и комбинирани техники, като драпиране, наслояване, колажиране, връзване, също така пришива разнообразни декоративни елементи и украшения. Особено внимание обръща на детайлите, като умело ги подчертава, без прекомерна натруфеност. По отношение на допълненията към облеклото демонстрира свое неповторимо виждане за обувката – изцяло променя и деформира нейната форма. През 2010 г. създава т. нар. *alien shoes* (извънземни обувки), които световноизвестната певица *Lady Gaga* носи в свой видеоклип (виж изобр. 4). За изработването на обувките дизайнерът използва различни кожи и материи, които декорира допълнително със скъпоценни камъни, мъниста и блестящи частици. Нестандартните решения и майсторското им изпълнение правят *Alexander McQueen* един от най-емблематичните дизайнери на новото хилядолетие.

Увлечението по пластичността и триизмерните форми в модните облекла през 2010 година не подминава и британската модна

къща *Burberry*. Пролетно-лятната им колекция от същата година се отличава с особена игра на формите и текстурите. В колекцията са представени един нов, по-пластичен вариант на типичния за *Burberry* тренчкот, както и минирокли, и поли (виж изобр. 5). Ръкавите на тренчкотите са моделирани чрез набори, драпиране и напластяване на тъканите. Полите и роклите са оформени чрез взаимно усукани и преплети волани, завършващи с подгъване, наподобяващо буфан. Техники, които модната къща никога не е прилагала в облеклата си досега. Цветовете са пастелни, без ярки цветови съчетания – сиво, сребристо, златисто, бежово, лилаво и т. н. Цялата колекция създава впечатлението за лукс и блясък, които съвременната жена цели да демонстрира.

Търсенето на пластика и изразителност на детайлите от съвременните дизайнери не е случайно. Твърдението, че модата е изчерпала своите източници на вдъхновение и неповторими решения провокира още повече стилистите да откриват нови, непредставяни и в същото време оригинални творения. Те трябва да акцентират върху визуално-емоционалните характеристики и въздействия на дрехата, да експериментират с цветовете комбинации, материите и материалите. Именно търсенето на художествено-декоративния характер ги отвежда до идеята да включат пластиката като главен акцент в облеклото.

Литература:

1. Попска, П. История на костюма и орнамента. С., Техника, 2003.
2. Херцег, Б., Чокош, Д. Модерни ръчни изделия. С., Техника, 1988.
3. Христова, Н. Образът на историята в историята на изкуството. Бл–д, ЮЗУ, 2006.
4. Градско списание, Модата на 90-те години, 2012 г. Виж: <http://www.urban-mag.com/bg/Модата+на+90-те+години+-+театралността+на+Галиано,+гръндж+и+хип-хоп/3325> Посетен на 13/12/2013.
5. Devlin, Polly, Feitler, Bea. Vogue (1920-1980) Moda, immagine, costume. Milano, Fabbri editori, 1980.
6. O'Hara, Georgina. The encyclopedia of Fashion. Thames und Hudson Ltd., London, 1986.
7. Vaidyanathan, Rajini. Six ways Alexander McQueen changed fashion. BBC News, 12 February 2010.

Изображения:

Изобр. 1:

<https://www2.bc.edu/~mcglynka/honors4.html> (20. 01. 2014).

Изобр. 2:

<http://beesfirstappearance.wordpress.com/2011/11/22/on-the-home-front/>
(20.01.2014).

Изобр. 3:

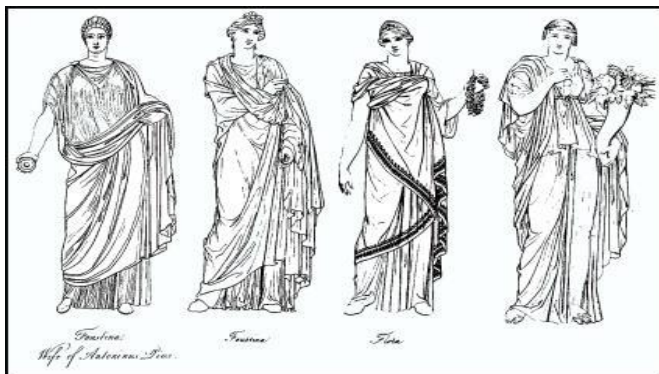
<http://www.thetrendboutique.co.uk/autumn-winter-2010-11-textiles-trend-report-artful-fabrics-skillfull-techniques/a> (20.01.2014)

Изобр. 4:

http://nymag.com/thecut/2009/10/the_shoes_at_alexander_mcqueen.html
(20.01.2014)

Изобр. 5:

http://girlwhocriedfashion.blogspot.it/2010_08_01_archive.html
(20.01.2014)

Изобр. 1

Изобр.2

Изобр..3: Gianfranco Ferre, Spring 2010.

Изобр.4: Alexander McQueen, Spring 2010

Изобр.5: Burberry, Spring-Summer 2010.

ПРИХОДИТЕ ОТ ВУЛИ ЗА БЪЛГАРСКИТЕ ОБЩИНИ ПРЕЗ ВЪЗРАЖДАНЕТО

Докторант Жана Пенчева
ЮЗУ „Неофит Рилски”, катедра „История“

Abstract: In this article discusses the proceeds of permissions documents for marriage during the Renaissance. Gradually, some of these funds are allocated for the functioning of Bulgarian schools. Bulgarian Exarchate by its Statute regulates the division of revenues between the bishops and church communities.

Проблемите, свързани с приходите от позволителни документи за сключване на брак (вули), досега не са били обект на задълбочено научно изследване. Основни извори за тази дейност са приходно-разходни книги, кондики на църкви, училища и църковно-училищни настоятелства, документи на Българската екзархия, устави на общини, възрожденския печат. На тези ценни приходи се спира още П. Р. Славейков в изследването за Габровското училище (Славейков, 1957 : 501-560). По-късно Е. Спространов и Хр. Семерджиев ги споменават в София и Самоков (Спространов, 1907 : 372-374; Семерджиев, 1913). Г. Граматиков, Н. Димов и А. Димитров маркират тези приходи, без да се задълбочават в тяхното изследване, а З. Маркова ги разглежда като част от приходите на Българската екзархия (Граматиков, 2000 : 233-263; Граматиков, 2005 : 78-80; Димов, 2001; Димов, 2002; Димитров, 1987 : 106; Маркова, 1989 : 114, 149, 171). За времето на Българското възраждане вулите биха били ценен и сигурен източник при демографските изследвания. В настоящата работа те са обект на изследване като част от приходите на общините и тяхното приложение за развитието на българското образование.

Едни от най-сигурните доходи за архиерите, регламентирани в издаваните берати, са специалните позволителни документи за сключване на брак – вули (nikah resmi). Поради сигурността на тези приходи българските общини от втората четвърт на XIX в. се опитват да получат процент от тях.

От втората четвърт на XIX в. даренията към църковната каса се стимулират от процеса на преход и утвърждаване на училището като светска институция, което рефлектира в увеличаване на училищата и учениците в тях, изискващи повече средства за тяхната издръжка, включително оформянето на редовни парични субсидии от

енорийските църкви и манастири за просвета. По този начин последните активно подпомагат формиращата се светска институция – възрожденското училище.

В по-големите български общини разпределението на приходите между църквата и училището е регламентирано, но в по-малките и по селата то често е произволно. Отделянето на част от приходите от вули за училището е постепенно наложила се практика в българската действителност. В началното функциониране на Габровското училище през 1833 г. вулите, в размер на 1500 гр., представляват половината капитал.

Част от църковната борба на българския народ в следващите години е за ползването на тези сигурни доходи за българските институции. Катализатор в това отношение е публикуваният на 3. XI. 1839 г. Гюлхански хатишериф с прокламираната свобода на вероизповеданията. В тази насока в Търновската община се прави опит 1 гр. от таксата за венчило да остава за „школото”. Така през 1840 г. се увеличават таксите за венчило от 5 на 10 гр., като половината са предвидени за поддържане на училищата в големите селища – Габрово, Елена, Дряново, Търново. През 1843 г., на общо събрание на търновци и владиката Неофит Византиец, се определят нови стойности на таксите: за първо венчило – 15 гр., за второ – 30 гр., за трето – 45 гр., като 1/3 от събраната сума ще взема митрополитът, а останалите 2/3 ще останат за училището. По този начин търновският архиепископ прави опит да обедини и координира финансирането на всички училища в Търново. В същото време се наблюдава една доста негативна тенденция – митрополитът събира значителни суми от селата, които обаче не се отделят в полза на търновското училище: за 1845 г. „владишката воития” е в размер на 13 472 гр., като са заделени 4907,24 гр., което е доста по-малко от половината. И коментарът е съответно – „добър дар и добра милост” (БИА при НБКМ, II А 1393; Славейков, 1957 : 426, 501-502, 523-660; Димитров, 1987 : 106; Маркова, 1976 : 32-33; Налбантова, 2009 : 142-143). В тази насока са честите покани към местният архиепископ да внесе „митрополитските давания” за училищата. Такава е поканата от 1867 г. към търновския митрополит Григорий да внесе събраната сума от вули за изминалите две години. Нарушенията се отразяват негативно върху сигурността на българското образование. Липсата на законен регулатор на взаимоотношенията между висшата църковна власт в епархията и българските общини във финансовата сфера води до чести злоупотреби и е една от причините за църковната борба.

Въпреки тези негативни процеси, отделянето на суми от вулиците води до известна сигурност на доходите. Ще си позволя да цитирам тяхната стойност за Габровското училище: 1841 г. – 296 гр. (6,54%); 1842 г. – 1000 гр. (16,76%); 1843 г. – 1150 гр. (11,44%); 1844 г. – 789 гр. (18,94%).

И в други селища се отбелязва отделянето на средства от тези такси. В приходно-разходната книга на храма „Стара Св. Петка“ (Параскева) в София част от приходите са от венчила за 1848, 1849, 1850 г. (51,40 гр. са 4,96% от общия приход 1036 гр.), 1852 г. (НБКМ БИА 7808, л.2а, 5а, 9б, 24а; Динеков, 1937 : 62-64, 67). В равносметката на Самоковската епархия за периода 1850-1858 г. едно от приходните пера е от вули, като цената на една вула е 12 гр. (Семерджиев, 1913 : 53).

Нарастването на необходимите суми за издръжката на училището води до постепенно видоизменение на касата в църковно-училищна. Около средата на XIX в. постепенно се оформят две настоятелства и съответно каси: църковна и училищна, намиращи се под управлението на общината. Този процес на отделяне на светските институции от църквата завършва след възстановяването на българската държава.

По време на църковната борба 1850-1861 г. приходите от вули за Габровското училище силно намаляват и са около 2-6%. След 1863 г., когато с тях се разпорежда Габровската община, отново наблюдаваме постепенно увеличаване на техния дял: 1863 г. – 3625 гр. (15,31%); 1864 г. – 2330 гр. (11,77%); 1865 г. – 3870 гр. (17,43%); 1866 г. – 2033гр. (6,89%).

В равносметката на Софийската църковно-училищна община редовно се описват приходите от издаването на вули за сключване на църковен брак. В периода 18.V.1867-18.V.1868 г. са издадени 864 „дозволителни“ (вули) по 20 гр.=17 280 гр. От общата сума на приходите 52 923,06 гр., те са един доста висок процент – 32,65. И през следващите години редовно се записват приходите от вули: през периода 18.V.1868-11.V.1869 г. са издадени 756 за първо венчило по 20 гр.=15 120 гр.; 104 за второ венчило по 40 гр.=4160 гр.; 29 за трето венчило по 60 гр.=1740 гр. Общата сума от 21 020 гр. представлява 66,24% спрямо всички приходи, които са на стойност 31735 гр. В периода 11.V.1869-11.V.1870 г. вулиците са 718 за първо венчило по 20 гр.=14 360 гр., 90 за второ венчило по 40 гр.=3600 гр., 23 за трето венчило по 60 гр.=1380 гроша, на обща стойност 19 340 гр. (Динеков, 1937 : 82, 84-85, 88, 90; Спространов, 1907 : 372-374).

И в Старозагорска околия броят на венчилата също е висок. През февруари 1860 г. за една година те са 7072, като 1892 са издадените вули в града и 5180 – в селата и съответно приходите от тях са високи (Цариградски вестник, X, № 469, 6.ІІ.1860).

В Хасковска община за периода 8.ХІ.1871-31.ХІІ.1873 г. (23 месеца) са продадени „билети сватбарски“ за 588 гр., което е много малко – 0,89% от общите приходи на стойност 65 948,20 гр.; през следващия период 1.І.1874-12.ІІ.1875 г. (12 месеца и половина) са продадени за 382 гр. – 0,75% от общата сума 50 870 гр.; за времето от 14.ІІ.1875 до 22.ІІ.1876 г. (12 месеца) – 35 билети на стойност 790 гр. (Димов, 2001 : 180, 184, 188).

Наложилата се практика е унифицирана и регламентирана в ІІІ-та глава от изработения през 1871 г. Епархийски устав (утвърден в 1874 г.) Вулите са част от посочения втори източник – „случайни приходи“, наред с таксите за треби, с фиксиран размер. Според него половината от приходите от вули ще се разпределят поравно между съответния висш духовен представител и смесения съвет. Вулите са в размер на 50 гр. и 25 гр. остават в общината, като практиката показва, че те се използват предимно за развитие на образованието. В устава те са посочени като един от основните приходоносни източници при издръжка на църкви и училища (Маркова, 1989 : 149).

Утвърждаващите се български общини в своите документи определят размера на таксите за издаване на вули. В Софийска община таксите са регламентирани в чл. 6 на Привременния правилник от 1870 г. За първо венчило таксата е 25 гр., за второ – 40 гр. и за трето – 60 гр. (ЦДИА, ф. 111К (ХТС), оп. 1, а. е. 90, л. 3; Възвъзова, 1988 : 76-77). Доростоло-Червенският митрополит Григорий използва по-ниски такси, за да привлече част от влашкото население към Българската екзархия: вулите са в размер на 13 гр. – 6 гр. остават за общината, а 7 гр. за владиката (Маркова, 1989 : 114).

След Великденската акция голяма част от българските общини сами започват да издават вули. С такива сведения разполагаме за самоковските свещеници (Семерджиев, 1913 : 50). Във финансовите документи на редица общини фигурират разходи за отпечатване на разрешителни документи за сключване на брак. В периода 11.V.1869-11.V.1870 г. Софийска община отбелязва разходи за напечатване на кръщелни и венчални билети за 1734 гр. (Динеков, с. 82, 84-85, 88, 90; Спространов, 1907 : 372-374).

Българската екзархия централизира издаването на вули, които са печатани в Цариград и изпращани на съответните митрополити и епископи. Многобройните запазени молби с искане за осигуряване

на вули от представители на различни епархии показват, че процедурата е доста бавна и трудна. Ще цитирам писмото на софийския митрополит Милетий до секретаря на Българската екзархия Георги Груев в Цариград от 26.III.1875 г., с което моли да му изпратят поръчаните при Игнат Цветков вули (не е сигурен в бройката им – 3000 или 5000), за които Екзархията е заплатила 6½ турски лири и които не се знае къде са – в Екзархията или при Игнат Цветков. Седем месеца по-късно – на 3.XI.1875 г., в писмо от Русе Доростоло-Червеният митрополит Григорий информира Г. Груев, че брачните вули още не са получени. И архимандрит Теодосий от Лесковец в писма от 27.VII.1875 г. и 3.XI.1875 г. го моли да му бъдат изпратени от Екзархията български вули, необходими за Нишката епархия (Българската екзархия, 2003 : 159-160, 194, 201, 232).

Трудно е да се установи размерът на вулите и броят им през различните години, поради факта, че те често са записвани общо с други приходи и не са се водили отделни метрични книги. В тази насока ще посоча равностметка на Самоковската епархия за 1852 г., където приходите от вули, литургии, ръкополагане на свещеници, са общи: 40 897 гр. от общ годишен доход 124 267 гр. (Семерджиев, 1913 : 39)

Българските общини рационално използват демографския „бум“ и насочват средствата към необходими дейности за българското общество и специално към училищата. Постепенно общините разделят църковната и училищната каса и регламентират приходите им.

Формираната Българската екзархия успешно изпълнява просветно-образователната си функция чрез отделяне на средства за нея. Централизираната институция на Българската екзархия чрез екзархийския си устав регламентира този вид допълнителни приходи и успешно осъществява своята финансова дейност, свързана с обезпечаване на институцията. По този начин се преодолява стихийността и се осъществява целенасочена политика за осигуряване на доходи.

Литература :

БИА при НБКМ, II А 1393.

БЪЛГАРСКАТА екзархия. Документи от архивните фондове на Народна библиотека „Иван Вазов“ (2003). Състав. Радка Колева, Анна Аврамова. Пловдив.

ВЪЗВЪЗОВА-Каратеодорова, К., Л. Драголова. София през Възраждането. С., Наука и просвета, 1988.

ГРАМАТИКОВ, Г. (2005). Църковни данъци, налози и такси в Хасковската църковна община (1870-1896 г.). Българска етнология, №1, с.75-86.

ГРАМАТИКОВ, Г. (2000). Хасковската народна църковна община (1870-1896 г.). Организация и социално-нормативна дейност. Етнографски проблеми на народната култура. Т. V., С., стр. 233-263.

ДИМИТРОВ, А. (1987). Училището, прогресът и националната революция. С.

ДИМОВ, Недялко. (2001). Кондиката на църквата „Св. Богородица“. С.

ДИМОВ, Недялко. (2002). Протоколна книга на Българската църковна община в Хасково. В. Търново.

ДИНЕКОВ, Петър. (1937). София през XIX в. до Освобождението на България. С.

ЕСКИДЖУМАЙСКА (Търговищка) църковна кондика 1818-1882. (2006). София.

МАРКОВА, З. (1976). Българското църковно-национално движение до Кримската война. С.

МАРКОВА, З. (1989). Българската екзархия 1870-1879. С.

НАБЛАНТОВА, Елена. (2009). История на катедралния храм „Рождество Пресветая Богородици“ В. Търново. С.

СЕМЕРДЖИЕВ, Христо. (1913). Самоков и околността му. Принос към миналото им от турското завоевание до Освобождението. С.

СЛАВЕЙКОВ, П. Р. (1957). Габровското училище и неговите първи попечители. 1860. Съчинения, т. V., С.

СПРОСТРАНОВ, Е. (1907). Принос към учебното дело в София. Училищен преглед, №5, стр. 372-374.

ПРОТОКОЛИ ЗА МАРШРУТИЗАЦИЯ В БЕЗЖИЧНИ МЕШ МРЕЖИ

Филип Цветанов

Иванка Георгиева

ЮЗУ „Неофит Рилски“, катедра „Електронна и комуникационна техника и технологии“

Екатерина Оцетова – Дудин

Колеж по пощи и телекомуникации – София, катедра „Безжични комуникации“

***Abstract:** Presented are some of the results obtained from the study in wireless mesh networks. The research is routing protocols of wireless mesh network topology. An analysis of specific characteristics such as the number of nodes in the network, network size, traffic intensity data. There have been regularities and make recommendations for application of the protocols for stationary and dynamic mesh networks.*

***Keywords:** protocols, topology, mesh networks.*

ВЪВЕДЕНИЕ

Информационните мрежи, организирани чрез топология меш (mesh), намират все по-голямо приложение в съвременния живот. Меш мрежите се прилагат при изграждане на локални WLAN, градски мрежи WMAN, персонални WPAN, глобални WWAN мрежи, сензорни мрежи WSN, както и за предаване на данни от трето поколение 3g – WCDMA, WiMax [1]. Областта на приложение на всяка конкретна технология се определя от множество свързани параметри, като: пропускателна способност, енергопотребление, себестойност на оборудването, разстояние на предаване на данните, диапазон на честотите, възможни топологии, качество на обслужването, сигурност и др.

Понятието меш определя принципа на изграждане на мрежата. Безжичните меш мрежи (БММ) са динамично самоорганизиращи и самоконфигуриращи се мрежи, чийто мрежови възли автоматично осъществяват ad hoc мрежа и поддържат свързаността на меш мрежата. БММ имат предимства пред другите безжични мрежи, които включват: лесно разполагане, висока надеждност, самоконфигуриране, самодиагностика и мащабируемост, използване на безжични транспортни канали, достъп до режима „всеки с всеки“, устойчивост на мрежата при излизане от строя на някои от възлите.

Една от основните задачи, които възникват при разработване и изграждане на безжичните меш мрежи, е свързана с оптимизация на трафика и ефективност на комуникацията, която е в пряка връзка от дължината на маршрутите в мрежата [3], [5].

Технологията на меш мрежите понастоящем се явява в стадий на разработване, доусъвършенстване и създаване на нови методи и алгоритми за маршрутизация. Оценката на параметрите за различните протоколи е важна задача при разработка на нови и модернизация на съществуващите протоколи за маршрутизация. Особено внимание при избора на протоколи за маршрутизация и при проектирането на БММ се обръща на алгоритмите за построяване на оптимални маршрути.

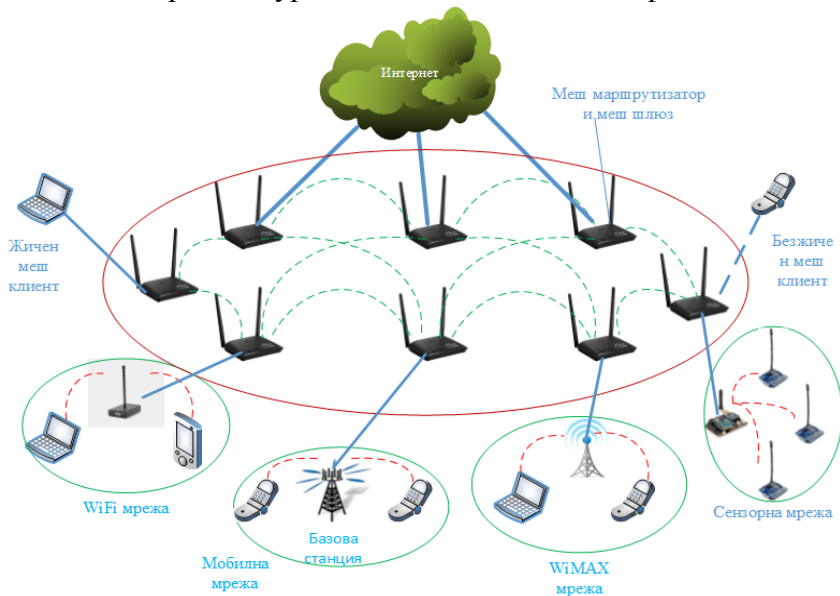
Целта на настоящата работа е да се анализират съществуващите протоколи за маршрутизация в меш мрежите и да се направят препоръки и предложения за решаване на специфичните задачи, свързани с маршрутизацията при меш мрежите и за избор на протоколи за маршрутизация при проектиране на нови БММ.

ИЗЛОЖЕНИЕ

1. Архитектура на меш мрежите.

Безжичните меш мрежи имат мрежова топология, в която всички възли се обединяват в единна мрежа чрез множество връзки. Меш мрежите се различават от останалите мрежи по това, че отделните възли могат да се свързват един към друг чрез множество "стъпки" (hops). Използва се т. нар. връзка „точка до точка“. Има два вида топология: пълно свързана (Full-Mesh) и частична меш топология (Partial-Mesh). При пълната меш топология се осъществява комуникация на възлите „всеки с всеки“ и има голямо излишество от връзки. Този вид мрежи се използват, когато не може да съществува никакво намесване в комуникациите, например при ядрена централа. При частичната меш мрежа броят на връзките е редуциран. По този начин се съкращават разходите и сложността на напълно свързаната топология.

Типичната архитектура на БММ е показана на фиг. 1.

Фиг.1. Архитектура на меш мрежа.

Меш мрежата е съвкупност от клъстери. Площта на покритие на клъстерните зони е практически неограничена. Особеност на меш мрежите са протоколите за маршрутизация, които чрез специални алгоритми позволяват точките за достъп да създават списък с абонатите на мрежата, да осъществяват контрол на транспортното ниво, поддържане на оптимална динамична маршрутизация на трафика или търсене на най-добрия качествен път между съседни устройства. Когато едно устройство по някаква причина излезе от строя и не може да осъществи предаване на данните, автоматично се извършва преразпределение на трафика по друг маршрут, което гарантира не само предаване на данните, но предаване с минимално забавяне [6]. БММ се изграждат от четири типа устройства:

- меш-маршрутизатори, които образуват безжична магистрала на меш мрежата и осигуряват динамична маршрутизация на пакетите с информация. Практически меш-маршрутизаторите са стационарни възли;

- За достъп до други мрежи се използва меш шлюз;

- Меш клиенти – явяват се крайни устройства в мрежата и могат да бъдат стационарни и мобилни;

- Меш точка за достъп е възел, който позволява различни устройства да се включат към мрежата.

За оптимизация на маршрутите в безжични мрежи с топология меш е разработен стандарт IEEE 802.11s, чиято цел е създаване на безжична разпределена система с автоматично обновление на топологията и конфигурация на пътя; създаване на мрежа с малък брой устройства до 32; осъществяване на динамична маршрутизация с възможност за предаване на данни по един или множество маршрути (broadcast и unicast пакети); възможност за разширяване на мрежата и съвместимост с протоколи от по-високо ниво.

2. Метрики за избор на маршрут.

Качеството на алгоритмите и протоколите се оценява с помощта на метрики. Изборът на маршрут е процес, при който се избира един маршрут от списък с различни възможности. Този процес включва прилагането на метрики за маршрутизация към няколко маршрута, с цел избор на най-добрия. Метриката е свойството на маршрута, включващо различни стойности от алгоритмите за маршрутизация, за определяне дали даден маршрут е по-добър от друг. Метриките се прилагат и за представяне цената на комуникацията между два възела. В метриката може да се включва информация, като:

- Пропускателна способност;
- Мрежово закъснение;
- Процент загуба на пакетите;
- Брой на стъпките;
- Надеждност;
- Ефективност;
- Разходи за комуникация;
- Дължина на пътя и др.

Най-разпространена метрика в протоколите е дължината на пътя, която е сума от относителните дължини на канала от източника до получателя на данни. Други протоколи отчитат само броя на стъпките, през които преминава пакетът с данни по своя път и т. н.

3. Протоколи за мещи мрежи.

3.1. Проактивни протоколи.

При проактивните протоколи за маршрутизация се установяват всички дестинации на възлите, независимо дали са нужни за предаване на данните. Наричат се още протоколи с таблици. Основното предимство на проактивните протоколи е, че възлите могат бързо да намерят маршрутизираща информация и да намерят път. Таблиците съдържат информация за връзките на всички възли, за най-късите пътища до всяка възможна дестинация в мрежата, брой на скоковете до всяка дестинация, която дава точна представа за топологията на мрежата. Предвид на това, че всеки възел е част от свързан граф, най-краткият път може да се построи и по алгоритъма на Дейкстра [6]. Обновяването на таблиците се прави периодично, преди намирането на следващия път. При проактивните протоколи за всяка промяна в топологията на мрежата се инициира съобщение за промяната. Всички маршрути се съхраняват в паметта на всеки възел, който може да ги използва всеки момент. Към проактивните протоколи се отнасят DSDV (Destination-Sequenced Distance Vector), CGSR (Clusterhead Gateway Switch Routing), OLSR (Link State Routing Protocol) [6], [5], [9].

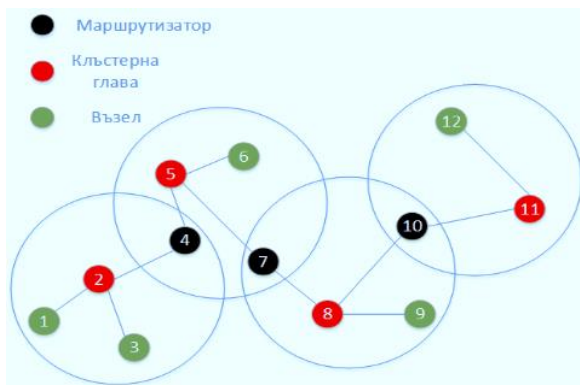
А) Протокол DSDV (Destination- Sequenced Distance Vector).

Принципът на работа на протокола е базиран на алгоритъма на Белман Форд и решава проблеми, свързани с циклите в безжичните мрежи. Всеки вход в таблицата има номер, задаван от възела крайна дестинация, който позволява разграничаване на старите и новите връзки. Таблицата съдържа информация за всеки възел и следваща стъпка и предава периодично два типа пакети: пакетите тип full dump, които съдържат цялата информация и пакети incremental, съдържащи промените от последния full dump и оценка на времето

за осъществяване на маршрутите. Недостатък на протокола DSDV е необходимостта от редовно актуализиране на таблиците за маршрутизация, което води до значително изразходване на батерията дори и при малък трафик. При промяна на топологията се задава нова последователност на възлите в таблицата за маршрутизация, поради което не е подходящ за високо динамични мрежи.

В) Протокол CGSR (Clusterhead Gateway Switch Routing).

Протоколът CGSR въвежда йерархия в организацията на мрежата. Възлите се групират в клъстери. Във всеки клъстер се определя един възел за връзка с мрежата, наречен глава на клъстера, който използва алгоритъма DSDV. Идеята е само тези възли да участват в комуникацията, с изключение на първата и последната стъпка (ф. 2).

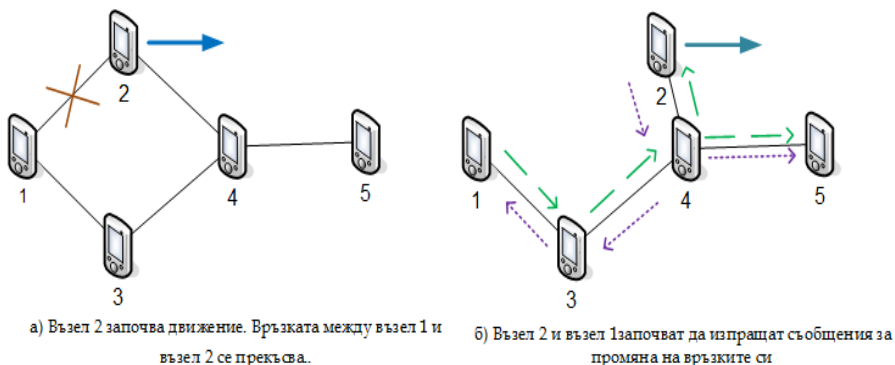
Фиг. 2. Принцип на работа на протокола CGSR.

На фиг. 2 е показан пътят на предаваните пакети от възел 1 – източник на данни, до възел 12 – крайна дестинация. Маршрутът, през който минават данните, включва възлите 2, 5, 8 и 11, които се явяват клъстерни глави и възлите 4, 7 и 10, които осигуряват взаимодействието между двата клъстера, така че клъстерните глави да комуникират през него помежду си (gateway). Предимствата на този протокол са свързани с намаляване големината на маршрутизиращата таблица, защото маршрутизацията се извършва само през клъстерната глава и по-добро използване на честотната лента. Недостатъците на протокола CGSR са свързани със значителните ресурси от време за избор на клъстерна глава и гейтуей, а при промяна на клъстерната глава множество пакети няма да бъдат предадени.

С) OLSR (Optimized Link State Routing Protocol).

Протоколът OLSR е създаден за MANET мрежите, но се използва с успех и при други безжични мрежи. OLSR използва обмен

на съобщения за получаване на информация за топологията на мрежата. Възлите използват тази информация, за да се определи следващото ретранслиране на пакета по пътя от източника до крайната дестинация. Всеки възел m избира съседите си. Така се образува набор от възли MPR (m). Принципът на работа включва изпращане на съобщение Hello от всеки мрежов възел, съдържащо собствен адрес, направление, списък на достъпните съседи с техните адреси. Всеки възел в мрежата съхранява информация за съседите си, до които може да достигне с една или с две стъпки (two-hop neighbors) [4]. Съобщенията Hello се изпращат през определен период от време. Ако през този период не се получи съобщение, се счита че връзката със съседа е нарушена и тези промени се нанасят в маршрутизиращата таблица и топологията на мрежата. Всички възли изпращат и друго съобщение – topology control, съдържащо информация за възлите с едностъпкови съседи. По получената информация от съобщенията Hello и topology control се изгражда граф, описващ даден възел. С помощта на този граф се построява таблица на най-кратките пътища за предаване на данните до всеки възел. Този начин има недостатък, свързан с вероятността един и същ двустъпков съсед да получи няколко пъти съобщение Hello. Решаването на такива ситуации става чрез метода за оптимизиране разпределението на информацията Multipoint Relay (MPR). Според таблицата на топологията се избират едностъпкови съседи MPR_Relay със симетрична връзка на даден възел. Този метод позволява намаляване трафика на предаване, а от там и по-ефективно използване на ресурсите на възлите в мрежата [4]. Работата на протокола при мобилни възли е показана на фиг. 3.

Фиг. 3. Принцип на работа на протокол OLSR.

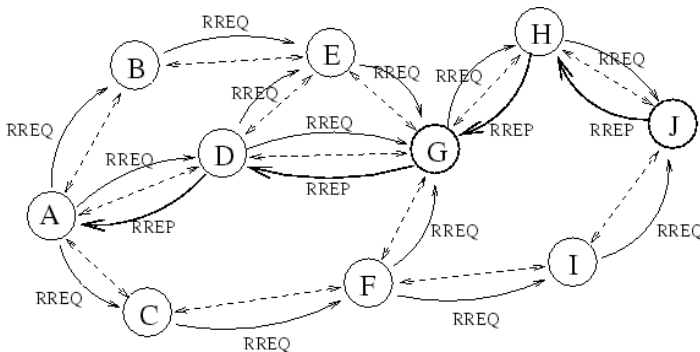

3.2. Реактивни протоколи.

Базират се на алгоритми, реагиращи на запитване, при което се създават връзки между възлите само когато е необходимо. Когато един възел трябва да изпрати пакет до крайната точка, той инициализира процедура за откриване на път до тази крайна точка. Към реактивните протоколи спадат: AODV (Ad-hoc On demand Distance Vector Routing), DSR (Dynamic Source Routing), TORA (Temporally-Ordered Routing Algorithms) [4], [6], [7].

A) AODV (Ad hoc On-demand Distance Vector AODV).

При протокола AODV, при търсенето на маршрут от един възел до крайна дестинация, възелът изпраща пакет-заявка към всички свои съседи RREQ. Съседите препращат пакета-заявка към своите съседи. Този процес продължава, докато се достигне крайната точка. Междинните възли записват в своите таблици адреса на съседен възел, от който са получили първото копие на пакета. Възелът крайна точка изпраща пакет-отговор RREP към съседния възел, от който е получил първото копие на пакета. Така по обратния път пакетът-отговор се приема в началната точка. Ако така установеният път не се използва определено време, той се изтрива (фиг. 4) [6].

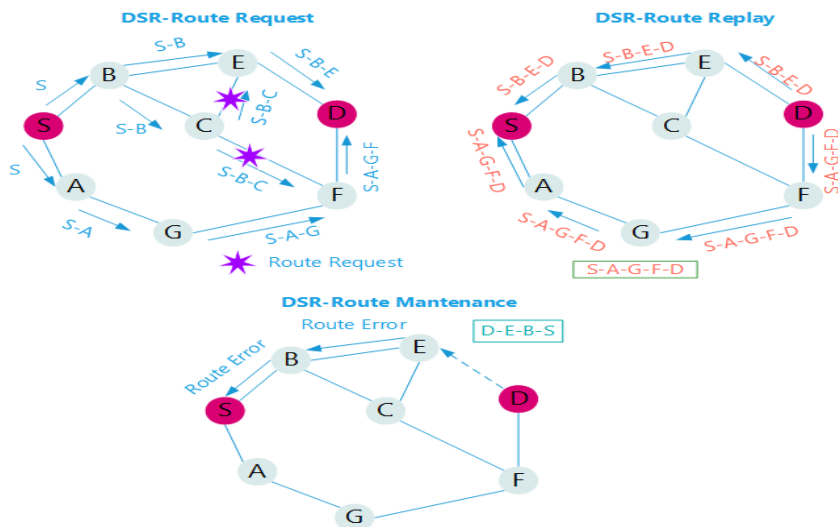

Фиг. 4. Принцип на работа на алгоритъм AODV [6].

B) DSR (Dynamic Source Routing).

Принципът на работа на протокола DSR се основава на динамичен източник на маршрутизация (фиг. 5). Протоколът работи в две фази: откриване на маршрут за предаване и откриване на маршрут за поддръжка. Когато възел иска да изпрати информация, изпращачът предава route request пакет. Получателят вижда в кеша на пакета дали съдържа пътя до крайния получател. Ако адресът на получателя е вече записан в маршрутизиращата таблица, пакетът не се препраща по-нататък. Когато адресът на получателя се добави в маршрутизи-

ращата таблица, се извършва препредаване на данни и крайният адрес изпраща отговор route replay. При достигане на крайната дестинация в пакета се приема и връща пакет, с който определя пълния път. Изпращачът записва всички пътища, които е получил и избира най-късия път, по който да получи отговор. Възелът, който открива прекъсната връзка, изпраща съобщение до източника route maintenance (фиг. 5). Източникът изтрива този път от таблицата и използва друг път или запитва за нов алтернативен маршрут. Предимствата на протокола DSR се дължат на откриването на маршрути до всички възли само при необходимост и елиминиране търсенето на маршрути в други случаи. Междинните възли използват информация от маршрутизиращата таблица. Основният недостатък е свързан с невъзможността за поправяне на прекъснатите връзки от механизма за поддръжка на пътищата. Остаряла информация също би пречатвала възстановяването на маршрути. Закъснението при предаването на данни е по-голямо от таблично ориентираните протоколи. Тези протоколи работят добре при статични и ниско мобилни мрежи, като с увеличаване на мобилността ефективността на мрежата намалява.

Фиг. 5. Протокол DSR.

C) Temporally Ordered Routing Algorithm (TORA) [4].

Протоколът TORA (Temporally-Ordered Routing Algorithm) намира маршрути и предоставя множество пътища до крайна дестинация и минимизира комуникацията чрез топологични промени. За намирането на нови маршрути чрез изчисляване на пътищата до

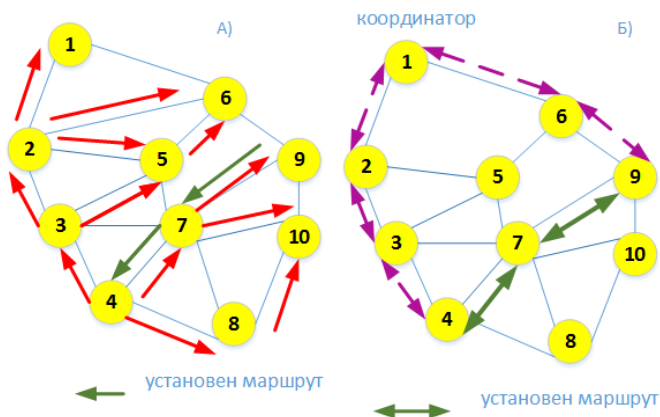
крайната дестинация се използва граф DAG (Destination-oriented direct acyclic graph). Протоколът има три основни функции: създаване, поддръжка и изтриване на пътища. Функцията за създаване на пътища използва QRY и UDP пакети. Пакетът QRY съдържа идентификационен номер на крайния получател. UDP пакетът съдържа идентификационен номер на крайния получател и на подателя, който изпраща пакета. За изтриване на невалидните пътища се изпраща пакет CLR, който изтрива всички неработещи пътища. В концепцията на TORA е използвана логическа насоченост на ребрата на графа от източника към получателя на данните в мрежата. При отпадане на всички връзки в графа до крайната дестинация започва процедура по обръщане посоката на връзките “link reverse”, докато графа стане отново насочен към крайната дестинация. Нови пътища се откриват след отпадането на старите, което е аналогично на AODV. Недостатъкът на TORA е, че разчита на надеждно и в правилен ред получаване на маршрутизиращите съобщения, на обръщането посоките на връзките – затрудняващо използването на метриките за избор на най-добър маршрут. Често се използва не най-късият път, а по-дълъг, за да не се губи време за откриване на нови пътища. Предимствата се състоят в създаването на множество маршрути, статични, с мрежи с голяма гъстота, които имат маршрут до една крайна дестинация.

3.3. Хибридни протоколи.

Хибридните протоколи комбинират механизми на проактивните и реактивни протоколи. Като правило те разделят мрежата на подмрежи, като вътре в тях действат проактивни протоколи, а взаимодействието на подмрежите се извършва чрез реактивни методи. При големите мрежи това дава възможност за намаляване размера на таблиците за маршрутизация, като възлите трябва да се знаят точните маршрути само за възли на подмрежата, към която те принадлежат. Хибридните протоколи също водят до намаляване обема на изпращаната служебна информация по мрежата, тъй като основната ѝ част се разпространява в подмрежата.

Един от най-известните хибридни протоколи е HWMP (Hybrid Wireless Mesh Protocol) [2], [8]. В реактивната си част протоколът е базиран на AODV и създава маршрутните таблици в меш възлите, непосредствено преди предаването на RREQ. Преди началото на предаването възелът формира запитване Path Request (RREQ) към всички съседни възли, които на свой ред внасят необходимите изменения в метриките и изпращат запитването по-нататък. Получателят приема пакета RREQ, съдържащ информация за метриките на всички пътища и формира пакет за потвърждение Path Reply (RREP),

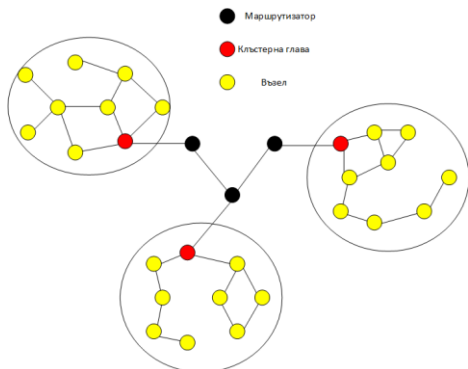
който изпраща на подателя. Подателят приема пакета RREP, обработва информацията за метриките на пътя и взема решение за началото на процеса на предаване на данни (фиг. 6а). За разлика от реактивния режим, където таблицата за маршрутизация се създава в момента на необходимост от предаване на информация, проактивната част на протокола предвижда наличие на възел – координатор в мрежата. Координаторът изпраща пакет RREQ, след което създава дърво на пътищата с връх самият координатор. Съществуват два метода за създаване на проактивно дърво: Proactive PREQ (path request) и Proactive RANN (route announcement). При метода Proactive PREQ, координаторът периодично изпраща съобщение PREQ с уникален пореден номер. Получателят приема съобщението PREQ, записва метриките за маршрутизация и обновява съобщението PREQ (TTL, граф на стъпките, метриките на пътя) и създава обратен път към координатора. По този начин в момент на необходимост от предаване на информация мещ възлите имат таблица на маршрутизация, което позволява бърза връзка с възела крайна дестинация (фиг. 6б).

Фиг. 6. Пример за избор на маршрут от възел 4 до възел 9 в реактивен (а) и проактивен (б) режим при протокол HWMR.

Протоколът ZHLS (Zone based Hierarchical link state Protocol) е йерархичен протокол. Функционира като разделя мрежата на неприпокриващи се зони [6]. Всяка станция в мрежата има два идентификационни номера: за възлите node ID и за зоните – zone ID. Идентификационният номер за зоните се изчислява чрез информация от GPS. Йерархичната структура е изградена на две нива: топология на ниво станция и ниво зона. При протокола ZHLS е намалена служебната информация, пътищата на движение на възлите са устойчиви в

рамките на зоната. Недостатък на ZHLS е изискването всички устройства в мрежата да имат зададени предварително статични карти на зоните, което не винаги е приложимо.

Фиг. 7. Зони в меш мрежа с маршрутизиране по протокол ZHLS.

4. Избор на протокол за маршрутизация в меш мрежите.

Безжичните меш мрежи са във фокуса на много изследвания, тъй като дават възможност за увеличаване покритието при условията на ниска себестойност и лесно внедряване. Днес много от протоколите за безжичните локални мрежи WLAN и мобилните ad-hoc (MANET) са еволюирали, поради което директното им използване не дава възможност от използване на всички предимства на меш мрежите.

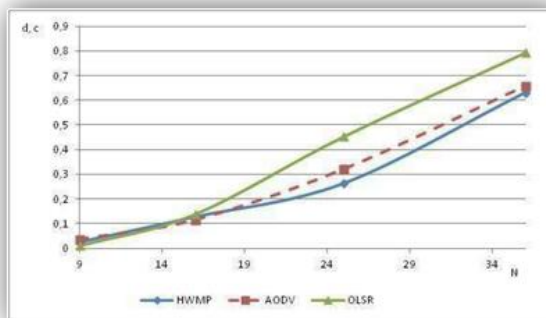
Когато се подхожда към избор на протокол за маршрутизация на меш мрежа трябва да се отчитат специфичните особености на меш мрежите, като:

- Маршрутизацията да осигурява бърз и надежден достъп до мрежата, поради наличието на множество точки за достъп;
- Колкото е по-гъста мрежата, толкова по-малко точки на достъп са необходими;
- Някои протоколи предлагат по-дълги и надеждни маршрути, а други – по-къси и ненадеждни връзки;
- Отпадането на някой маршрутизатор или връзка между маршрутизатори, не трябва да пречи на нормалното функциониране на мрежата, а да се търси алтернативен маршрут за предаване на пакетите в мрежата;
- Минимизиране на времето за предаване на пакетите и максимизиране на общия поток от пакети са други важни изисквания

към протоколите в меш мрежите, които взаимно си противоречат и трябва да се търси компромис.

Следователно, за вземане на най-доброто решение и избор на маршрутизиращ протокол, водещ до оптимална маршрутизация, е целесъобразно провеждането на сравнителен анализ между различни протоколи за всеки конкретен случай.

Значителна част от разгледаните протоколи не отчитат възможностите за приоритетен достъп до мрежата, многостъпковото предаване на данните. Изграждането на график за достъп до мрежата е въпрос на балансиране между осигуряването на справедлив достъп до мрежата и максимално високо качество на връзката при предаване на данните. За избор на най-добър маршрутизиращ протокол при проектиране на меш мрежа е целесъобразно провеждане на изследвания чрез методите на компютърната симулация. Например в работа [10] са изследвани характеристиките на мрежите – брой на възлите N и времето за доставка на данните d, s (фиг. 7). Анализът на графичната зависимост показва, че при мрежи с малки размери до 16 възела добри резултати дават протоколите HWMP, AODV, OLSR. При мрежи с големи размери по-ефективен се оказва протоколът HWMP.

Фиг. 7. Сравнителен анализ на протоколи HWMP, AODV и OLSR [10].

Анализът върху характеристиките на разгледаните реактивни и проактивни протоколи по-горе, по отношение броя на възлите и тяхната мобилност, дава възможност да се направи извод, че добри резултати при стационарни мрежи с висока плътност на възлите и интензивен трафик дава проактивният метод, а при меш мрежи с мобилни устройства с ниска плътност и трафик по-ефективен е реактивният метод.

Проактивните протоколи могат да осигурят минимално време за намиране на маршрута, но изискват наличие на определени изчислителни ресурси и могат да натоварят цялата мрежа със служебни пакети от данни. Реактивните протоколи могат да се използват при меш мрежи с динамична топология. Те използват по-малко изчислителни ресурси, но изискват по-дълго време за намиране на маршрута. При мрежи със стабилни топологии добри резултати дава и хибридният протокол HWMP.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Безжичните меш мрежи са във фокуса на много изследвания, тъй като дават възможност за увеличаване покритието при условията на ниска себестойност и лесно внедряване.

Технологията на меш мрежите понастоящем се явява в стадий на разработване, доусъвършенстване и създаване на нови методи и алгоритми за маршрутизация. Оценката на параметрите за различните протоколи е важна задача при разработка на нови и модернизация на съществуващите протоколи за маршрутизация. Особено внимание при избора на протоколи за маршрутизация и при проектирането на БММ се обръща на алгоритмите за построяване на оптимални маршрути.

Проведен е анализ на най-популярните протоколи за маршрутизация в съвременните меш мрежи. В резултат на направеното изследване е установено, че за широк кръг приложения е по-целесъобразно използването на хибридни протоколи. Характеристиките на хибридните протоколи могат да променят в зависимост от изискванията на потребителите.

Установено е, че при стационарни мрежи с висока плътност на възлите и интензивен трафик добри резултати дава проактивният метод, а при меш мрежи с мобилни устройства с ниска плътност и трафик по-ефективен е реактивният метод.

Литература:

1. Akyildiz, I.F., Wang X. and Wang W, “Wireless Mesh Networks: A Survey”, Computer Networks Journal (Elsevier), March 2005, p.p 445-487.
2. Bari S. M. S., F. Anwar, M. H. Masud (2012), Performance Study of Hybrid Wireless Mesh Protocol(HWMP) for IEEE 802.11s WLAN Mesh Networks, International Conference on Computer and Communication Engineering Kuala Lumpur, Malaysia.

3. Bokhari F. Zaruba G.(2012), The use of smart ants for efficient routing in wireless mesh networks // International Journal of Wireless & Mobile Networks Vol. 4, No. 2, p.p 113 – 134.

4. Raja L., Santhosh Baboo, (2013), Comparative study of reactive routing protocol (AODV, DSR, ABR and TORA), International Journal Of Engineering And Computer Science, Volume 2, Issue 3, p.p.707-718

5. Suresh Kumar, Jogendra Kumar, (2012), Comparative Analysis of Proactive and Reactive Routing Protocols in Mobile Ad -Hoc Networks (Manet)”,Journal of Information and Operations Management, Volume 3, Issue 1

6. Vijayakumar K.P., P. Ganeshkumar, M. Anandaraj 2012, Review on Routing Algorithms in Wireless Mesh Networks, International Journal of Computer Science and Telecommunications, Volume 3, Issue 5, p.p.87-92.

7. Zatsepin E.S. (2013), Characteristics of protocols in mesh-networks, International journal of experimental education №10, p.p.342-345

8. Дугаев Д. А., (2013), Архитектура и гибридный протокол маршрутизации для беспроводных ячеистых сетей на базе стандарта IEEE 802.11s, XXV Международной научно-практической конференции «Инновации в науке». Россия, г. Новосибирск.

9. Еремин, В. С., (2010), Методы маршрутизации в беспроводных mesh сетях. Перспективные протоколы передачи данных. Беспроводные сети передачи данных. Омский университет: сб. докл. науч.-практ. конф., p.p. 28-33.

10. Чабанный А. А. 2012. Сравнение протоколов маршрутизации беспроводных mesh сетей, С учасні проблеми радіотехніки та телекомунікацій «РТ - 2012»: Матеріали 8-ої міжнар. молодіжної наук.-техн. конф. Севастополь, квітня 2012 . p. p. 23-27.

КОМЕРСИАЛНОТО В ИЗКУСТВОТО

(Някои тенденции в развитието на изкуството в България след 1989 г.)

Светлин Абаджиев

ЮЗУ „Неофит Рилски”, катедра „Културология“

svetlin_abadjiev@abv.bg

***Abstract:** The paper presents some general tendencies in culture and art development in Bulgaria after 1989. Next main issues of the*

article are the entry of commercialization in all areas and the reasons for doing art that sells. The article answers to the question what is commercial and what is not. Furthermore, if the market economy provokes art market.

Key words: *culture, art, Commercialization.*

След 1989 година в България настъпват редица политико-икономически и социо-културни промени. Обществото до определена степен се оказва неподготвено за новите условия на развитие. В голяма част тази неподготвеност се отразява върху творците и произведенията, които създават. Проблемите, които възникват пред творците, до определена степен са свързани с хората, които възприемат техните произведения. Творците са изправени пред дилемата от една страна да правят стойностно изкуство – такова, каквото го усещат и от друга – да правят изкуство, което е лесно продаваемо (комерсиално).

Ако в Западна Европа този проблем отдавна е решен (съществуват арт мениджъри, които се грижат за реализацията на творците и техните произведения, за представянето им пред публика, за тяхното медийно отразяване, за техния образ пред обществото), то у нас творците са и мениджъри на себе си. В Западна Европа съществуват частни галерии с традиции и утвърдени критерии за това кое е стойностно и кое – не. У нас този процес на създаване и утвърждаване на частни културни институти е в начален стадий на развитие. Галериите, които съществуват, до голяма степен са създадени с идеята за бърза възвръщаемост на средствата, вложени за тяхното създаване, а това е реална предпоставка за комерсиализация. Не липсват разбира се и сериозни частни институти (Център за изкуство „Сорос”, Фондация „Отворено общество” в първите години на демокрацията), които търсят и лансират стойностно изкуство.

Форумите за съвременно изкуство са по-скоро формални – подражание на инициативи, които в Западна Европа са правени в много по-ранни етапи от развитието на изкуството, а у нас се представят като нещо новаторско.

Музейните и галерийните сбирки, които до 1989 г. обогатяваха своите колекции с произведения на художници, сега отстъпват място на частната инициатива, на частния меценат, което до определена степен изкривява усещането за това кое е стойностно и кое – не, тъй като е проблематично до каква степен частният меценат е подготвен да инвестира в стойностно изкуство. Разбира се, в случая терминът „стойностно изкуство” е относителна величина, като имаме

предвид времето, което разглеждаме. Комерсиализацията оказва огромно влияние върху темите, които интерпретират творците.

Значимостта на произведенията, която се определя от установени критерии, като експресивност, въздействие, семантичен материал, цветово въздействие и други, отстъпва място на комерсиално адаптивните творби. Издателската дейност по отношение на специализирана литература и каталози, които представят авторите, е сведена до минимум, тъй като е трудно продаваема, за сметка на романи, книги за самопознание и т. н.

Масовата култура, чийто еквивалент е комерсиализацията, обхваща широки слоеве от населението. „Тя не познава новаторски търсения, експерименти, творчески стимули в неизвестна, неизпробвана досега, насока. Отличава се с широка приспособимост към масмедията, с превес на визуалните образи над литературните текстове... Поради това масовата култура получи множество негативни наименования: консумативна, комерсиализирана, конвейерна, културна индустрия, митология на 20 в. и пр. наименования, подсказващи за разминаването ѝ със същинските художествени ценности. В нея бе видяно средство за възпитаване в конформизъм, за отклоняване на мисълта от социалните проблеми и колизии, за създаване на митове и илюзии” (Ангелов, В. 1995:126).

Комерсиалното изкуство е лесно разбираемо, лесно смислаемо от широката публика, то не изисква никаква специална подготовка или усилия за неговото възприемане. То е достъпно за широк кръг от хора и поради тази причина е широко разпространено. То е лесно продаваемо, което не е никак за подценяване в годините на преход у нас и този фактор предопределя до голяма степен творчеството на много автори, голяма част от които са авторите в своята област. Много малка част от творците биха могли в тези условия да оцелеят, правейки стойностно некомерсиално изкуство. Голяма част от авторите успяват да се съхранят, като работят и разчитат на доходи от странични дейности (учители, дизайнери и т. н.) По този начин те правят изкуство, което не е задължително да бъде продадено на всяка цена. Други пък, създавайки сериозни художествени произведения за участие в представителни изложби, допълнително правят комерсиални рисунки с цел обезпечаване на материалните си потребности.

Интересна е и ролята на художествената критика, която се възмущава от ширещия се комерсиализъм, но в същото време реално избира позицията да се капсулира и да не предприема реални действия или ако се публикуват все пак някакви реални статии, студии,

които разглеждат проблема, то те са доста повърхностни. Това може да се обясни с факта, че или съществуването на комерсиално изкуство е удобно за нея, тъй като във всеки един момент може да се сложи етикета „комерсиално”, но без подробности защо е такова, или пък да се избегне директната конфронтация с авторите на такива творби.

За да сме обективни, трябва да разгледаме ролята и на Съюза на българските художници, която до 1989 г. е предопределяща за развитието на творците – било то като тематика, като начин на изказ и т. н. Трябва да се има предвид, че това е един от многото творчески съюзи в България, които до 1989 г. са силно зависими от управляващата партийна идеология. В годините на преход обаче свободата, която демократичните промени носят, се оказва всъщност зависимост от други фактори, като приближеност до определени хора, партийни централи и т. н.

Въпреки изброените недостатъци, Съюзът на българските художници (СБХ) до определена степен запазва ролята си на филтър за това кое е стойностно и кое – комерсиално. Интересен е фактът, че определени откровено комерсиални работи се опитват удобно да заемат позицията на стойностни произведения, донякъде подпомогнати от медиите, които имат немалка вина в това отношение. Тук опираме и до въпроса за компетентността и отговорността на самите обществени медии, които понякога манипулативно отделят на дадени културни събития или прояви прекалено подчертано, но всъщност незаслужено внимание. Почти във всеки вестник или списание има рубрика „Култура“, където се отразяват дадени мероприятия, но тези рубрики се списват често от журналисти, които са специалисти по всичко. Не би могло една медия да представя дадена културна проява обективно и професионално, ако съответният репортаж, анализ, критическа статия, рецензия, не са написани от достатъчно подготвен автор. Обикновено с цел привличане на масовия интерес се акцентира повече върху скандалното, профанното, комерсиалното и т. н., тъй като те са по-приемливи за широките маси.

На регионално ниво групите на СБХ масово, по модел на повисшестоящи структури, започват деления на сдружения и всевъзможни обединения, които не винаги са мотивирани от ясна цел и идея за какво се правят, какви са перспективите им и т. н. Това от своя страна до определена степен довежда до навлизането на комерсиални елементи в самите тях. Появата на местни сдружения на художници, дори издаването на каталози на художници, също се определя от частната инициатива и от това, кое се продава. Журирането на творби, раздаването на награди, също не изцяло, но в голяма сте-

пен зависи от субективни критерии. Издаването на каталози с произведения също се оказва проблем, пряко свързан с наличието на определени средства.

Занижаването на критериите за новопостъпили членове в регионалните сдружения на художниците също е проблем, който рефлектира върху творчеството.

Като основен проблем на прехода се явява фактът, че комерсиалната култура (чалга културата) еволюира – т. е. тя се опитва чрез ежедневното си въздействие върху публиката да се разположи удобно в образа на стойностно изкуство. Тази тенденция забелязваме не само в областта на изобразителното изкуство.

Тенденцията за комерсиализация е тревожна и от гледна точка на това, че подрастващото поколение живее в среда, в която се толерира чалгата, профанното – всички разновидности на нисшата култура. В системата на образованието са заложили изключително малко часове за опознаване на изкуството и неговата роля върху цивилизацията, което от своя страна в бъдеще ще оказва пагубно влияние.

Професор Валентин Ангелов разглежда изкуството и псевдокултурата като част от ценностната ориентация: „В традиционните естетики изкуството се разглежда като духовна ценност, като откровение на човешкия дух. Ако класицистичната естетика (а и последвалите я теории за изкуството) различава „висши“ и „нисши“ изкуства, разграничителният признак е по стената на духовна наситеност. „Висшите“ изкуства се въземат над делничната, грубо житейската, обременената от практически интереси реалност, „нисшите“ – напротив, остават приковани в утилитарната, носещата полза област или са обвързани с житейско-практически проблеми, или пък са с развлекателно-забавни ефекти и сюжети (Ангелов, В. 2005:232).

Негативното влияние на комерсиализацията върху културата и изкуството в годините на преход е безспорно, но бихме могли да я разгледаме като част от процеса на развитие. В края на 20 и началото на 21 в. обществено значимите ценности и идеали са подвластни на едно динамично развитие, част от което е комерсиализацията.

Според Хосе Ортега-и-Гасет „Изправени пред редица художествени факти, принадлежащи на една епоха или на един народ, трябва да се запитаме: какво насъщно изискване на своя дух е задоволрила онази епоха, онзи народ в тези произведения? По този начин бихме превърнали историята на изкуството в „история на чувството“ като еквивалент на историята на религията” (Ортега и Гасет, 1997:188).

Литература:

1. Ангелов, В. Изкуство и естетика. „Агато”, С., 2005.
2. Ангелов, В., Речник на термините по естетика. „Булвест 2000“, С., 1995.
3. Ортега-и Гасет, Хосе. Есета. Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, С., 1993.

ГРАЖДАНСКОТО ОБЩЕСТВО КАТО ФАКТОР ЗА РАЗВИТИЕТО НА ПОЛИТИЧЕСКИЯ ПИАР

Анелия Стефанова
ЮЗУ “Неофит Рилски”

***Abstract:** The paper deals with civil society as a factor in the development of political PR. Emphasis is placed on the development of civil society as a nucleus for the formation of political and social life in the country during the transition. Political PR is an essential tool for the ways and forms of political participation of citizens in the different types of management.*

***Key words:** civil society, politics, Pi Ar*

The civil society as a factor in development of political PR

В годините на „преход“ у нас, в началото на демократичните промени, се говори за т. нар. гражданско общество, което се явява като коректив, като медиатор на властта. Всъщност гражданското общество като ядро контролира до определена степен политическите процеси. В първите години на демокрацията у нас не бихме могли да пренебрегнем факторите, които спомагат за утвърждаването на гражданското общество. Смело можем да твърдим, че до определена степен интелигенцията е един от факторите, които оказват влияние за възникването на гражданското общество. Сериозна заявка за утвърждаването на гражданско общество е и ролята на фондация „Отворено общество“. В самото наименование на фондацията разчитаме определена ориентираност към ценностите на гражданското общество. Една от основните идеи на гражданското общество е неговата отвореност към проблемите във всички области, погледнати от различни аспекти, неговата активна роля във всички процеси, които се развиват в страната.

Погледната в перспектива, ролята на фондация „Отворено общество“ се трансформира по отношение насоченост по видове проекти, които спомагат за интеграция на малцинствата, както и за подобряване на административния капацитет. Една от основните идеи на „Отворено общество“ още при самото навлизане в България, е утвърждаването на ценностите на отвореност и ангажираност с проблемите и начертаните перспективи у нас. Въпреки това едва в последните години започва да се оформя по-осезателно гражданското общество, което е част от политиките у нас. Утвърдените партии до момента, от една страна са отворени за идеите на гражданското общество и дават вид, че се съобразяват с него. От друга страна, много политици предпочитат да яхнат идеите и заряда на обществото и да го използват за тясно политически цели. Политическият пиар е основен инструмент за начините и формите на политическо участие на гражданите в различните типове на управление. Както подчертава проф. Г. Фотев, при всички политически режими „...независимо дали са монархически или републикански, аристократически, олигархически, тиранични, тоталитарни или демократични, всички поданици и респективно граждани участват в политическия живот, но разбира се по различен начин“ (Фотев, Г. 2001:39).

Поведението на гражданското общество се контролира чрез различните форми на участие в политическия процес, който значително се различава в отделните политически режими и системи.

До епохата на „великите революции“, в резултат на които възниква либералната демокрация, голяма част от гражданите не участват пряко в политическия процес. Като основополагащ елемент в демократичния политически процес е утвърждаването на идеята за свободата на личността. За пръв път в условия на „преход“ се появява нов тип разбиране за участието на гражданите в политическия процес на базата на принципи, издигнати от теоретиците на либералната демокрация и по-късно утвърдени в конституционните текстове, като народният суверенитет, правовата държава, разделението на властите, равенството на гражданите, политическият плурализъм.

Според социолога Евгений Дайнов, в страни като България преходът от социализъм към модерност няма адекватна социална основа. Тези революции се проведоха в недостатъчно обособено гражданско общество, при липса на ясна диференциация на обществото. Това породя проблема за представителност на демокрацията. Но, както отбелязва Гелнер, въпреки че демокрацията има значима роля за гражданското общество, важното е, че само институциите и социалният контекст я правят възможна и предпочитана.

Факт е, че гражданското общество се включва активно в политическия процес по време на избори. Изборният процес на практика е свободното упражняване на вота на гражданите, които, гласувайки по право, конституционно, упълномощават едни или други политически субекти да упражняват държавната власт.

След бурните политически промени през 1990 г. обществото у нас е изправено пред тежък период, защото се оказва, че не е лесно да се преодолее изведнъж цялото наследство, оставено от комунистическата партия и в същото време да се адаптира и да приеме новите тенденции, характерни за демократичния процес. Всъщност всички сме свидетели на огромните усилия, необходими за преодоляването на миналото.

Фактът, че гражданското общество у нас все още е сравнително слабо изразено, повлиява неблагоприятно и върху развитието на политическия пиар. Въпреки препятствията, пред които е изправена България в годините на преход, страната ни се справи и съумя да изгради функционираща парламентарна демокрация. Характерното за този период е, че политическият пиар започна да се проявява отчетливо и да се активизира, започна по-ясно да диктува правилата и да долавя ритъма на обществените настроения на обществото – т. е. гласът на хората бе чул и той се превърна в коректив на властта. Въпреки това трябва да отбележим, че демокрацията в нито една страна не е автоматизъм, т. е. демократичният процес е непрекъснат процес, той трябва да се развива и да поддържа демократичното мислене. „Никоя страна обаче не е защитена от появата на авторитарни сили, които биха се опитали да оспорят демокрацията или да я застрашат, да я подложат на опасности. Това се отнася и за Германия. Ето защо е толкова важно да има функциониращо гражданско общество, да съществува непрекъснат гражданско-обществен мониторинг” – казва в интервю за *Mediapool* германският посланик в България Матиас Хьопфнер (www.mediapool.bg).

Окуражаващо е, че развитието на гражданското общество в последните години става по-динамично и не се страхува да постави своите искания в много оспорвани дебати, където политическият пиар е най-силно проявен със своя остър и хаплив език. Силното гражданско общество от една страна показва острието на политическия пиар в публичните диспути, но от друга страна, съчетано със силните независими медии, то е поставено на вече здрава основа и е гарант за прозрачен и демократичен процес. Да се правят анализи на политическия пиар, върху които се развиват гражданските протести, днес крие доста голяма опасност, тъй като все още обществото носи

отпечатъка и емоцията на случващото се у нас се през последните години. Често пъти най-активни в говоренето в подобни ситуации, извън уязвимите страни (граждани-общество), са онези групи политолози, социолози, общественици, които за един по-дълъг период от време добиха определен статут чрез медиите и тяхното съществуване минава през симбиозата „анализатор-медии-интерес“, като под интерес може да се възприеме личният или този на клиента, който обслужват в момента. Обективният поглед и безпристрастното отношение към случващото се у нас се отразява и върху развитието на политическия пиар, който в годините на преход, наситен с различни граждански вълнения, се променя, трансформира в различни състояния и се проявява в своята типична и професионална ангажираност, която постепенно го типизира, класифицира и превръща в някакъв отзвук на нещо отминало.

Прогресът на политическия пиар във възходяща линия дава резон да се очертаят някои отличителни за ситуацията черти на комуникационния процес и да се маркират като индикатори, които трябва да бъдат проследени както от професионална, така и от гражданска гледна точка, с оглед възможните изходи от настъпилата ситуация. Типично за гражданския протест е, че той не се ражда в социален вакуум. Точно обратното – вълненията на обществото са отговор на събития и проблеми на климата в общественото пространство. В своята значителна част гражданските вълнения се възприемат като обратна връзка за политическата класа за социална несправедливост. В случай че политиките не желаят да слушат гласа на народа, обществото започва да търси алтернативни начини за общуване с тях. Като цяло гражданските протести предявяват искания или са свързани с проблемите на колективни групи, коалиции, социални движения. Те са свързани с някаква кауза и със своите действия предизвикват държавната власт и обществените институции. „Гражданското общество, пише Томас Чаротс, стана любима фраза на глобално бърборещите класи, натрапвана от президенти и политолози като ключ към икономическите, политическите и социалните успехи“.

Обикновено гражданските протести се провеждат под формата на преки обществени действия и гражданско неподчинение. Индиректното им действие е под формата на бойкот, петиции, различни онлайн събития. Голяма част от критиците и хората на словото смятат, че демокрацията е в опасност, тя боледува, когато не съществува здрава връзка между пресата и гражданското общество. Влизането на България в Европейския съюз (2007 г.) силно динамизира и бъл-

гарското общество в политически и икономически аспект. Определящ фактор за социално-политическа и икономическа гражданска активност е информацията, която е инструмент в ръцете на политическия пиар, който се явява като медиатор между гражданското общество и властта. Различните прояви на гражданския протест го превръщат в магнит за медиите, тъй като той притежава висока новинарска стойност. Отразяването на гражданските протести в медиите показва резултата от социалната, икономическа и политическа криза у нас.

Литература:

1. Фотев, Г. Граници на политиката. С., 2001.
2. Елитът и промяната в България. Поредица „България в преход“. С., 1998, с.313.
3. Гелнер, Ърнест. Условия на свободата. Гражданското общество и неговите съперници. С., 1996, с. 176.
4. Петев 2009: Т. Петев. Комуникационната спирала. С., изд. Аскони.
5. Попова 2012: Попова. Журналистическата теория. С., изд. Фабер.

ЗА НЯКОИ ТОПОНИМИ В ТРОЯНСКО, СВЪРЗАНИ С ИМЕТО НА ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ⁴¹

Елисавета Стойчева

ЮЗУ „Неофит Рилски“, Катедра по литература

***Abstract:** The work studies some part of the toponymy in the region of Troyan, which contain the name of Paisij of Hilandar, the author of ‘Slav-Bulgarian History’. The exact location of the place is in the Balkan mountain range, in the Central Balkan national Park. The three toponimies take place in the nature reserve ‘Steneto’. The research points that in this reserve there are four caves named ‘Paisij’s hole’, exactly mapped by the speleologists, one spring named ‘Paisij’s spring’ and ‘Paisij’s meadow’.*

---

⁴¹ Статията е част от изследователската работа на проекта „Мълчанието на Балканите“.

Целта на настоящата работа е да представи част от топонимите в Троянско, които съдържат Паисий, както и един хидроним, локализирани на територията на Троянския балкан.

През 2012 г. проведох теренно изследване в гр. Троян, където имах за цел да проуча версия за място на погребване на св. преп. Паисий Хилендарски, спомената преди близо век от проф. Иван Шишманов (Шишманов 2004: 256). В академичното пространство тази версия не беше разработвана и реших, че трябва да бъде изведена на показ. Наясно съм, че няма как да се докаже достоверността ѝ. Целта ми бе да изведе митологизираната фигура на Паисий на преден план. Да покажа, че Паисий е мит в българската народна памет (Стойчева 2013 а: 216-224).

На какво се натъкнах там? Като начало работата с краеведски източници беше много плодотворна за мен, тъй като успях да открия интересни неща за миналото на Троян и околността му. Характерно в тях е описанието на някои от родовете в града. Впечатление прави родът Папазови, или Попови, за които пише, че са наследници на хаджи Вълчо – брат на Паисий. Има предание, в което семейството от Разлога се е заселило в съседните села Колибето и Орешак, и след това се е преселило в Троян (Илиев 2006: 22). Причината за това преселение е бягство, поради тежкото положение на българския народ през 18 в., при което семейството е имало единствена надежда да остане живо, ако се скрие в полите на Балкана. Незначителни по обем сведения по темата успях да открия в местната преса, което допринесе за разработване на версията за място на погребване.

Трябва да призная, че жителите на този град ме впечатлиха особено много със своето отношение към Балкана. Най-интересното за мен беше наличието на иманярско съсловие, което, първоначално създадено като дружество от около 300 човека, сега продължава своята, макар и не дотам законна, дейност в планинските части на района. За съжаление няма иманяр, който да иска да говори по някоя от темите, свързани с Балкана. Имах късмет да получа информация за начина на мислене и действие на това тайно съсловие. От десетилетия се търси следа към златото на Вълчан войвода, а и не само на него, но до сега никой не е споменал, че то е открито. Вниманието се насочва и към други находки, които биха могли да посочат пътя към заветното имане. А такива през последните два века са много. Ако приемем факта, че в крайна сметка иманярите попадат на находки, а те наистина намират разни артефакти, това ще обясни защо те все още продължават да копаят в планината.

Иманярите са едно почти тайно съсловие, което не винаги е в близки отношения помежду си. Това е обяснимо именно заради конкуренцията да се попадне на по-ценна находка, най-вече злато. До мен достигнаха само откъслечни разкази за някои от тях, предавани от местни троянци. Знае се, че те не издават информацията си и че са недоверчиви като цяло. Но градът е малък и все пак контакт с местните няма как да не бъде осъществен.

Легенда разказва, че някога Вълчан войвода⁴² ограбил част от турските кербани, които пътували между Европа и Истанбул, както и пари, предназначени за турската хазна или притежание на богати турски бейове. Златото, заграбено от турците, било в такива огромни количества, че Вълчан преговарял с руския цар да се плати с него освобождението на България, които преговори не били особено успешни. Според местните, съкровището е заровено именно в Балкана, а хората, които са знаели мястото, са били убити от войводата, за да не изнесат информация за местонахождението му.

Оттогава, в продължение на повече от двеста години, иманярите са неуморни в търсенето. За да не бъде открито златото досега, те имат своя версия. Причината за неуспешната му локализация според тях е свързана със случили се земетресения и наводнения. Би могло да се предположи и че то е открито отдавна, но собственикът е останал неизвестен досега. Крайностите, до които достигат търсачите на съкровища, са много драстични. През годините те си позволяват да използват взривни материали и така да рушат националния парк „Централен Балкан”, в който се намират девет резервата, в които има много скални обекти, обявени за природни феномени, а представители на флората и фауната им са включени в Червената книга на България за застрашените видове (официален сайт на Национален парк „Централен Балкан”).

При проведеното от мен теренно изследване, това което чух много силно ме смути. Жител на гр. Троян сподели, че манията на иманярите не познава граници. Две седмици преди пристигането ми в града (август 2012 г.) са открили труп на иманяр в планината. И това съвсем не е било изолиран случай. Многократно се случвало жадните за злато авантюристи да намират смъртта си в Балкана. Най-честите случаи били при задушаване след взрив.

---

⁴² Вълчан войвода е роден през втората половина на XVIII в. и местната памет пази много легенди за неговия живот и хайдутство. Наследник е на рода на Момчил войвода.

Релефът е изпъстрен с каньони и ждрела, а в карстовите райони има разнообразие от пещери. Общата дължина на парка е приблизително 85 км, а ширината е около 10 км. Резерватът е включен в програмата на ЮНЕСКО „Човек и биосфера” през 1979 г. Ако разгледаме по-подробно фактите и изводите за парка, ще видим че в него е съсредоточено и огромно културно-историческо наследство. Много паметници и паметни плочи ни връщат към периода на Възраждането.

Карта на резерватите в парка (официален сайт на Национален парк „Централен Балкан”).

Един от най-големите карстови райони се намира в резервата „Стенето”, откъдето извира р. Черни Осъм. Характерно за него е наличието на силно изрязани скали, където, освен водопади и ждрело, има и пещери. На неговата територия, в местността „Станчов полугар”, се намират и римски рудници. В сайта на националния парк пише още: „Дивите, непристъпни каньони таят легенди за минало величие, за несметни богатства, за приказни съкровища, за митичната златна река – Куманица”. Но никъде в този основен информационен източник за парка не са отбелязани пещери, които да носят името „Паисиева дупка”. Тях ги откриваме на сайта на БФС, както и в сайта CavesBG.com, но най-подробна информация можем да добием в <http://hinko.org>. Там четем, че топонимите с това име са четири на брой: Паисиева дупка I, Паисиева дупка II, Паисиева дупка IV и Горната Паисиева дупка. Те са районираны и обозначени със съответните номера. И четирите пещери са охранявани и се намират в Горновитско-Черноосъмски район, махала Нешковци. Три от тях са картирани през 1964 г., а една – през 1970. Тоест те са станали документално достъпни преди 50 години. По характер са диаклазни (образувани от естествени пукнатини) и са полегати до 45% наклон.

Трябва да се отбележи, че годината на канонизацията на Паисий Хилендарски е 1962-ра, когато се навършват 2 столетия от написването на „История славянобългарска” и 240 години от рождението му.

Какъв обаче е ономастичният смисъл на името им? Всеки топоним има своята история. Този не е по-различен. Причината да се наричат така е, че някога „пустинослужителствувал калугер Паисий от Троянския манастир” (Ковачев 1969: 189). Иманярите разпространяват следното: Паисий Хилендарски е живял в пещерата и там е написал „История славенобългарская”. Поради стомашните си болести, за които той разказва в историята си, местните козари идвали в пещерата и му носели козе мляко, с което били облекчавани страданията му. Това обаче не е край на историята за Паисиевите дупки. Иманярите, за да разчистят възможните пречки за своята дейност от какъвто и да е туризъм в планината, разпространяват и истории, които откровено се доближават до фантастиката. Според тях в пещерите не е желателно да се влиза, защото били осеяни с поставени капани. Например различни дупки, в които може да се пропадне на огромна дълбочина или пък присъствие на разни същества от фауната, придобили застрашителни размери. Нямам представа дали тези разкази някога са били смятани за истински или местните са ги подминавали с насмешка, но едва ли е имало много желаещи да търсят пещери в Балкана и да се разхождат вътре в тях. Културните пещерни обекти в Балкана са много и достатъчно внушителни. Какво представлява една от пещерите? Тесен проход, в който трябва да се лази, за да се влезе до залата. Към днешна дата тя е надупчена от динамит, тъй като там също е търсено съкровище. Какво обаче е откритото – можем само да гадаем.

Една от пещерите Паисиева дупка. Фото: Емил Христов.

Друг топоним, свързан с резервата „Стенето”, е Паисиеви ливади. Местната памет разказва, че това е място, на което се разхождал болният Паисий, за когото се грижели двама братя – монахът Пенчо и Петър. Бидейки съпруг на една от наследничките на хаджи Вълчо от Банско, „Петър направил подслон на „даймата” (постройка за животните), където никоой нямало да го (Паисий) безпокои” (Ковачев 1969: 189).

По същият начин и хидронимът Паисиево кладенче получил наименованието си: болният монах пиел вода от него.

Наименованията на топонимите и хидронима са запазени и днес и са все още в употреба. Според Мичо Думанов, хилендарецът е погребан в Табашката махала на Троян, където били голяма част от имотите на Папазовци. Там се намирало „черковище „Свети Спас”, а в него „Папазовска стая”, където лежал болният отец. След смъртта му той е погребан именно в Табашката махала, където било поставено „малко камъче-паметниче”, което е в неизвестност след „благоустройството на квартала” (Думанов 2001: 20).

Николай Ковачев, автор на книга за топонимията в Троянско, разглежда по-подробно областта и местните топоними през 1961 г. Той съобщава, че Троянско е на трето място по среден брой топоними на км (Ковачев 1969: 3). Авторът обръща внимание и на преселническите родове там. Впечатление прави името Папазови от Разлог, като част от преселническата вълна от Македония (Ковачев 1996: 9). Родът Папази се среща в с. Врăбево, в с. Голяма Желязна и в с. Черни Осъм като Подповци. Проследен е и времевият интервал на преселението – това е 19 век. Името Попови се среща и при водните названия на топонимите, свързани „с религиозни лица и представи” (пак там: 33). Това са Поповата чешма, Попов дол, Попов кладенец, Попския кладенец, Попското кладенче. Към същата проблематика се отнасят и някои от названията на местности: Попиното бранище, Попина лъка, Попина могила, Попини ниви, Поповия бент, Попови ливади, Поповата воденица (пак там: 53). В раздел посесивни местностни названия (пак там: 54) на много места се срещат наименования на топоними с основа поп. Името Паисий може да се открие в раздел отражение на антропонимията в топонимията, лични имена (пак там: 82). Като цяло обаче, трудно може да се определи дали това са топоними, свързани по някакъв начин с рода на хаджи Вълчо и Паисий Хилендарски.

Днес са много наследниците на Папазовския род. Родословно дърво с името и на Паисий Хилендарски можем да открием в Музея на занаятите и изкуствата в Троян (изработено от П. Хаджиев през

1945 г.) и друго – в конака. Трето родословно дърво е направено от представител на гр. Троян в края на миналия век. Славянка и Иванка Дрянски, родом от Троян, правят родословни дървета на няколко от местните големи фамилии, към които принадлежат и те. Делото си предават в музея.

При проведено от мен изследване през 2009 г. попаднах на много интересен отговор (Стойчева 2013б:148-157). Анкетираният посочва като място на раждане на хилендарския монах с. Отец Паисиево, Карловско. Географската карта показва близка локация на селото с община Троян, приблизително 100 км. От едното до другото място може да се стигне пеша за около 20 часа, а пътят минава през резервата „Стенето”. Каква е връзката между тези версии вероятно ще бъде тема на предстоящо изследване на автора на настоящата статия, важното обаче е, че личността на Паисий присъства в местната памет на Троян, достига до нас и все още е в обръщение.

Такъв вид митологизиране на фигурата на дадена личност можем да срещнем в още десетки случаи в българската история. Сравнението на Паисий с Омир е неизбежно. Версии за родно място на светеца много, за място на погребване – също. Фигурата му се извисява в зората на Българското възраждане. Неговата история се преписва в продължение на 117 години.⁴³

За да няма тенденциозност в изследването, трябва да споменем и други духовни лица със същото име. В своята книга „Таксидиотството и таксидиоти по българските земи през XVIII-XIX век” академик Иван Радев съобщава за наличието на петима таксидиоти с това име в три манастира. Това са „Св. Георги Зограф” и Хилендар в Света гора и Рилският манастир. Описани са подробно метосите и таксидиотите. Впечатление прави наличието на снимков материал на Хилендарския метох в Ловеч, който не е споменат в текста.

Като млад паисиевед искам да обобщя следното: при проведени теренни изследвания от мен в Самоков, Троян и частично в Банско, досега не съм се натъкнала на други топоними, освен в Троян. Предстоящи изследвания за родно място и за място на погребване ще има още много, но присъствието на гореспоменатите топоними трябва да се бъде отбелязано. Дали тези топоси са кръстени на Паисий Хилендарски или на друг монах с това име е трудно да се отговори. Факт е, че те съществуват и трябва да бъдат изнесени в публичното пространство. Изследването на тези обекти трябва да бъде отбелязано със снимков материал, който при мен не е наличен в

---

⁴³ Първият препис е направен през 1765 г., а последният през 1882 г.

големи количества. Топосите, носещи името на Паисий, имат своята значимост за местното население. То знае, че в града има наследници на хаджи Вълчо, че съществуват догадки за предполагаемо място на гроба на Паисий, но конкретен текст по темата не е направен. Аз смятам, че бъдещи проучвания в тази област са необходими. Обектите, които носят името Паисий, са важни културни топоними за местното население, както и за значението на фигурата на Паисий Хилендарски, която е митологизирана и е станала част от живота на местната общественост.

Литература:

Дрянска, Ив. и Сл., МНХЗПИ, гр. Троян, Исторически отдел, Инв. № ДВ 211, стан. Дрeнът: Ръкопис, папка №9 и №10.

Думанов 2001: Думанов, М., „Легенда или истина е, че гробът му е тук”, -В: в-к Троянски глас, 23 май – 5 юни 2001 г., бр.20.

Илиев, В., Град Троян, ИФО – Дизайн, С., преиздадено 2006.

Ковачев, Н. Топонимията на Троянско, БАН, С. 1969, с. 189.

Радев 2008: Радев, И., Таксидиотството и таксидиоти по българските земи през XVIII-XIX век, С., 2008.

Стойчева 2013 а: Стойчева, Е., Св. Паисий Хилендарски и Троян, -В: История славянобългарска и духовният живот през 30-40-те години на 19 век, Велико Търново, 2013, с. 216-224.

Стойчева 2013 б: Стойчева, Е., Паисий в популярното съзнание, В: Годишник на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика Онгъл, кн. 12, С., 2013, 148-157.

Шишманов 2004: Шишманов, И., От Паисий до Раковски, Захари Стоянов, С. 2004.

Интернет източници:

<http://visitcentralbalkan.net>

<http://www.balkan-map.com/?p=7>

<http://hinko.org>